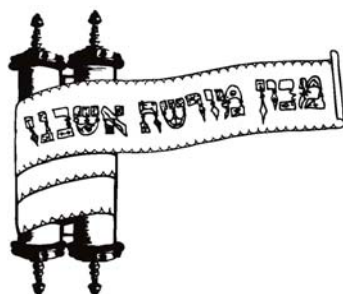

ירושתנו | ספר שישי ה'תשע"ב

ירושתנו

ה'תשע"ב

ספר שנה

לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות

כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשע"ב

ספר שישי

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תשע"ב

ירשתנו

יוצא לאור ע"י מכון מורשת אשכנז
ת.ד. 87 בני ברק

עורכים:

הרב שלמה יהודה ליב הופמן, מודיעין עילית
הרב יוסף שלמה מאיר, אלעד
הרב משה דוד צ'צ'יק, ירושלים

חברי מערכת:

הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק
פרופ. מאיר הילדסהיימר, בני ברק
הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, ירושלים
הרב דוד הירשהוט, מודיעין עילית

דוא"ל מערכת ירושתנו: yerushaseinu@gmail.com

דור אחרי דור היה לנו למורשת, מדי היותנו בארץ ירושתנו,
בחסדי קדושינו, למלאכות מלכינו, לשירות לְוִיָּנו, לנגינת כהנינו,
ביד נביאינו לחזיון, בפי שרינו להגיון, עד גלות ירושלים בימי
צדקיהו בבלה.

רב סעדיה גאון, הקדמה לספר האגרון

ארץ ירושתנו בפי רס"ג היא ארץ ישראל, בה בחר ה' לנחלה לו. אבל כל מקום שגלו ישראל
גלתה שכינה עמהם וגלתה תורה עמהם. וכיון שגלתה תורה עמהם, שהיא נקראת מורשה,
נעשתה ארץ גלותם לארץ ירושתנו, ואף כאשר חזרו וגלו הימנה לגלות אחרת, ומגלות לגלות,
השתמרה עמהם תורתה של אותה ארץ שנעשתה להם ארץ ירושתנו. וכך הוטבעו בפי
הפוסקים מטבעות הלשון: "מנהג אשכנז", "מנהג צרפת", "מנהג ספרד", "מנהג קטלוניה"
וכיוצא בהם. וגם בדורות האחרונים שבחסדי השי"ת שבו ישראל לארץ ירושתנו, ערש אבות,
לא נשתכחה תורת ארץ ירושתנו היא אשכנז ולא הפנו בניה עורף למנהג אבותיהם
שבאשכנז. כי לא אדמת הנדודים היא שנתקדשה בקדושתם של אבות, כי אם
מנהגיה והלכותיה של אשכנז הן שהיו קרקע מוצקה מתחת רגלי אבותינו גם בשעה שלא
מצאו מנוח לכף רגלם, הן היו מקור מים חיים ממנה הרוו אבותינו את צמאונם, בהן היכו
שורש ומהן הצמיחו פרי שאנו משמרים עד עצם היום הזה.

ירושתנו - כספר שנה, ייעד לתת ביטוי לאותה מורשת: לתאר את פאר מלאכות מלכינו,
להטות אוזן שומעת לצליל שירת לוינו ולתהודת נגינת כוהנינו. להעלות על נס את חזיון
נביאנו והגיון שרינו - ליצוק מורשת עצומה זאת על גוניה המרובים, לתבנית של "דור אחר
דור" - להבטיח את קיומה בדורנו ומסירתה לדורות יבואו.

ומכאן תבוא התודה והברכה לכל המסייעים להביא מטרה נעלה זו ממחשבה למעשה - לאלו
שהעלו מתהום נשיה את תורתם וזכרם של גדולי דורות, לאלו שיצרו להם צורה ותוכן, ולאלו
שתרמו מזמנם ומהונם - כולם חברו יחדיו לייעוד נשגב.

יבורכו כולם מן שמיא, ויזכו לראות שוב במהרה את חזיונות נביאינו מתגשמים לעינינו, בשוב
ה' את שבות עמו, ובתי כנסיות שבבבל יקבעו בארץ ישראל, בב"א.

מערכת ירושתנו

שנת תשע"ב

כרך זה של 'ירושתנו' מוקדש

לזכר ולעילוי נשמת

אבינו היקר
ר' אברהם בן רפאל הלוי ז"ל
Henri levi
Atlanta, Georgia

נפטר כ"ט תשרי תשע"ב
נכד ליוצאי למבאך, הכינגן, ובינזוואנגען

ר' משה בן ר' אברהם דרייפוס ז"ל
נפטר כ"ו אייר תשי"ד

מרת תמר ע"ה בת ר' אברהם הכהן ליבליך ז"ל
נפטרה כ"ח כסלו תש"מ

מיקירי תושבי ראשטאט ובאדן-באדן ולאחר המלחמה בשטראסבורג

ת.נ.צ.ב.ה.

הונצח ע"י משפחת לוי - דרייפוס
(אטלנטה)

כרך זה של 'ירושתנו' מוקדש

לזכר הורי היקרים

אבי מורי ר' יהודה בן מרדכי זיכל
ממיסדי בית הכנסת "קהל עדת ישורון",
המניין הראשון ליוצאי אשכנז בבני ברק
נלב"ע י"ט מנחם אב תשס"ה

ואמי מורתי מרת לאה הני בת ר' ישראל דוד מהר
נלב"ע ח' כסלו תשע"ב

ולזכרון זקני מצד אבי

ר' מרדכי (מקס) בן נח זיכל
ורעייתו מרת זלמה בת ר' מאיר

ר' מאיר בן ר' משה חיים מסנבכר
ורעייתו מרת הנדל בת ר' משה יעקב

החבר נח בן מרדכי זיכל
שהיה מורה ומנהיג בק"ק קליינשטיינאך
ורעייתו גיטה

וזקני מצד אמי

ר' ישראל דוד בן שמואל מהר
ורעייתו מרת רבקה בת ר' ישראל

ר' שמואל מהר ורעייתו מרת פערל (פנינה)

ר' ישראל שטיינפרס ורעייתו מרת מרים

הוקדש ע"י בנם ונכדם
מאיר בר' יהודה זיכל

נ פ ש ל י ד י ד נ פ ש

יהודי של צורה, זך הרעיון, אורי ב"ר מנחם הלוי וינברג, זכרו לברכה
נולד בשלושה בסיוון תרפ"ג, נפטר בשבעה-עשר באדר תשע"ב
באחת משיחותינו סיפר על אשת נעוריו (נכדתו של הגאון הירושלמי
ר' גרשון לפידות ז"ל) שמתה עליו בצעירותה והשאירתו ערירי בעולם.
המו עליו געגועיו ונסך על פניו דוק של עצב ודמעה נתקשרה בעיניו.
לאחר רגעים ננער וכשחזרה שלוותו גילה לי סוד הווייתו: 'זכור נא!
דבר אחד בלבד אקח אל קברי - הידיעה שדעתי היתה תמיד צלולה,
שמעולם לא נהיתי אחר הַעֲדָר, שלא אחזתני היסחפות ההמון,
שנמנעתי מלעשות דבר שהייתי מסופק לגביו'. וזיק שובב ידוע ניצת
בעיניו הבהירות. פכחנות זו לא פגמה ביראת שמי' ובתמימותו,
אף לא בענוותנותו ושפלות ברכו. חן יהודי נסוך היה על פניו.
את אהבתו הגדולה לערש הולדתו, יהדות נעוריו, ארץ אשכנז
מכורתו, נצר בלבו בשלמותה והרבה לספר אודותיה בערגה.
בר לבב היה, אחרון האינדיווידואליסטים היה, ומשמת פסו אמונים
מבני אדם. זכרו לא ימוש עד אשר ישני אדמת עפר יקיצו לחיי עולם
ויקויים בנו מאמר הכתוב קומי אורי כי בא אורך וכבוד ד' עליך זרח.
מעריצו, משה דוד צ'צ'יק

תוכן עניינים

רבתינו שבאשכנז

קטעים מתוספות שאנץ למסכת קידושין / הרב יהודה כהן ..... טו
בשולי 'מרדכי הגדול' כתב יד אוקספורד, לצד העתקות מתשובות הראשונים, העתיק העורך בכל מסכת עשרות קטעים מקובץ תוספות כלשהו. במסכת קידושין הועתקו בו שלושים ואחד קטעים מתוספות שאנץ, שלא שרד בדינו למסכת זו. את זיהויים כתוס' שאנץ טורח הכותב להוכיח במבואו הארוך והמנומק, שמרחיב את הדיבור גם בנושאים מסתעפים. הקטעים עצמם מעוטרים בהערות מחכימות על המעתיקים של כל קטע בדורות הבאים, על השינויים שחלו בהם בהעתקות השונות ועל החידושים הנלמדים מהם.

אמת ליעקב - ספר בראשית / רבי יעקב כ"ץ פופרש זצ"ל ..... פו
דרושי פרשיות התורה שנשא רבה של עיר ואם בישראל פרנקפורט דמיין, הנודע בספרו שו"ת 'שב יעקב', בסגנון הפלפני של דרשני דורו, הועלו על הכתב על ידי תלמידיו וחלק מהם שרד בתכריכי כתבי יד שונים. עד היום לא שזפתם עין הדפוס. כאן מוגש חלקם הראשון של חידושי - על ספר בראשית - מתוך כתב יד שהכין תלמידו ר' משה מנהיים מוורמס בשנת תק"ג, כשלוש שנים לאחר פטירת המחבר. דרושיו לשאר פרשיות התורה יפורסמו בסייעתא דשמיא בספרי 'ירושתנו' העוקבים.

דרוש לפרשת חיי שרה / רבי יהודה ליב קארלבורג זצ"ל ..... קטו
דרוש נפלא זה שנשא רבי יהודה ליב קארלבורג בשנת תקע"א, מאיר את היחסים המורכבים בין הקהילה היהודית למלכות נאפוליון. המוטיבים הפוליטיים בדרוש זה אינם מאפילים על יופיו של הדרוש בענין 'ואברהם זקן בא בימים' המשולב בביאור פסוקי הפטרת הפרשה 'זהמלך דוד זקן בא בימים', המתקשרים יחדיו נימה בנימה במוסר השכל יורד כליות.

זמן 'נותר', מהנץ החמה או מעלות השחר / רבי יהוסף שווארץ זצ"ל ..... קכ
לגבי איסור נותר מקרבן פסח נאמר בתורה: 'והנותר ממנו עד בקר באש תשרפו', רבי יהוסף שווארץ זצ"ל, מחכמי אשכנז שלימים נחשב מגדולי רבני ירושלים, דן במשמעות 'בקר' זה, אם הוא מהנץ החמה או כבר בעלות השחר – ומרחיב כדרכו לחקור בלשון 'ערב' ו'בקר', ומשך זמן עלות השחר.

שו"ת רבני אשכנז אודות המקווה בנירנברג / הרב יוסף שלמה מאיר ..... קכב
רבי שלמה אנסבכר שייסד את הקהילה החרדית 'עדת ישראל' בנירנברג, ביקש להקים בה גם מקווה כשרה כדין, אולם המקום היחיד שנמצא מתאים לבניית המקווה, העמידו מול תנאים כמעט בלתי-אפשריים. הוא התייעץ עם מהנדס הביבטים המעשיים ולאחר מכן דן בהם עם כמה מרבני אשכנז. כאן מתפרסמות לראשונה כמה מן ההתכתבויות בנידון זה שבין ר"ש אנסבכר, רבי משה פינחס אלחנן (הילה) וועכסלר ורבי יונה רוזנבוים.

הלכה ותוספות

ישיבה מאחורי אשה באוטובוס / רבי שמואל דוד הכהן מונק זצ"ל ..... קלג
מאמר חכמינו 'אחורי ארי ולא אחורי אשה' מעמיד את היהודי שומר המצוות בפני דילמה מצויה כאשר הוא משתמש בתחבורה ציבורית. רבי שמואל דוד הכהן מונק זצ"ל, רב הקהילה החרדית בחיפה ומחבר הספר ההלכתי המפורסם 'פאת שדך', מברר את עמדת ההלכה בנידון זה, ומביא עדות מעניינת – 'מעשה רב' ממרן בעל חזון איש זצ"ל.

בדין יבמה שנפלה לפני מומר / רבי חיים יהוסף רלב"ג זצ"ל ..... קלה
הראשון שהעלה שאלה זו הוא המרדכי במסכת יבמות בשם 'תשובת שאלה לרבינו גרשון בר יהודה ז"ל'. בדור האחרון דן בדבריו רבי משה פיינשטיין בעל 'אגרות משה'. מחבר המאמר, צאצא לחכמי אשכנז, יליד ירושלים ששימש ברבנות בארה"ב במשך כשבעים שנה, מברר את דבריהם בסוגיא זו והמסתעף ממנה – דין 'הבועל ארמית קנאין פוגעין בו'.

פדיון שבויים - לשאלת החלפת "בני ערוכה" במחבלים / רבי דוד צבי הופמן זצ"ל ..... קח
סוגיית 'פדיון שבויים' הינה מן הסוגיות הקשות שקהילות ישראל נאלצו להתמודד עימן בצוק העיתים, דור דור ושוביו, דור דור והתמורה שנדרשה בעבור השבויים. בעשרות השנים האחרונות מתמודד עם ישראל עם השאלה הקשה של שחרור מחבלים תמורת שבויים שנפלו בידי שונאינו. הסקירה ההלכתית שנכתבה בשנת תשל"ד ע"י רבי דוד צבי הופמן זצ"ל, מרבני פתח-תקווה, רלוונטית לצערנו עד היום.

נוסח ספירת העומר הקדום / הרב יצחק ישע'י ווייס ..... קמו
מלבד מנין הימים כולל נוסח ספירת העומר גם את המלים 'היום' ו'לעומר' (או 'בעומר'). הנוסחאות השונות בתיבות אלו (יש דעות שאומרים 'שהיום'), מתבררות במאמר זה ממקורן עד לדיון בדברי אחרוני דורנו. המחבר מבאר על פי דרכו את דברי הראב"ה התמוהים, שמי שטעה בספירתו אינו חוזר ומברך. ומאן מעלה חידוש בדין מי ששכח לספור יום אחד, אם יוכל להמשיך ולספור בברכה.

קבורת קדושי השואה הי"ד בלונבורג / הרב מרדכי עמנואל ..... קנב
בליל שבת קודש א' אייר תש"ה הסתלקה לעולמה מרת חנה מרתה עמנואל-גולדשמידט ברכבת המוות שהובילה את כלואי מחנה ברגן-בלזן אל מקום בלתי ידוע. באחת מעצירות הרכבת פונו ממנה המתים והושלכו כדומן על פני השדה. שנים רבות סברו צאצאיה כי לא הובאה לקבר ישראל, אך גילויים חדשים חשפו את מקום קבורתה. כותב המאמר - נכדה - העלה שאלות ובידורי הלכה שהתעוררו לאחר מציאת מקום קבורת סבתו.

תורת אמן

מנהג ק"ק מגנצא בסדר התפלה ונוסחאותיה / הרב שלמה קאטאנקע ..... קסא
'מגנצא' היא 'מיינץ' – מן העתיקות והוותיקות שבקהילות אשכנז היא. רשימת מנהגיה נתחברה בידי רבה של העיר ר' יונה ב"ר שמואל בונדי, ונדפסה פעם אחת בלבד כנספח לסידור האשכנזי הנודע 'שפת אמת'. רשימת מנהגים נדירה זו מופיעה לפנינו לראשונה כשהיא מוערת ומוגהת, בתוספת מבוא רחב על תולדות קהילה חשובה זו מאת אחד מחשובי חוקרי מנהגי אשכנז בדורנו.

רווח בין פסוק לפסוק בכתיבת סת"ם / הרב אברהם שטראוס ..... רז
מנהג עתיק רווח בקהילות אשכנז בימים עברו, להשאיר רווח בין פסוק לפסוק בספרי תורה, תפילין ומזוזות. מנהג זה מלובן ומבורר ממקורו בספרות הראשונים – כשמסופחים אליו תצלומים רבים של ספרי תורה עתיקים – עד לדיון האם יש מקום לקיום מנהג זה בקהילות אשכנז בימינו. עד כה סברו פוסקים רבים שמקורו של הרמ"א המצריך רווח בשו"ת הריב"ש, אבל מתברר שמקורו בספר 'ברוך שאמר' האשכנזי, ומשמעות רבה נודעת לגילוי זה.

מנהגי קריאת התורה ביום שמיני עצרת / הרב ישראל חיים טסלר ..... רכז
לא נתפרש בדברי הגמרא איזו קריאה קוראים ביום שמיני עצרת. המאמר מברר את דין הקריאה ביום זה, פותח בלשון המשנה והגמרא ומתחקה אחר המנהגים השונים במשך הדורות (שמונה מנהגים שונים!), תוך עיון בספרי הראשונים והפוסקים, ואף בלשונות הפייטנים השונים שרמזו בפיוטיהם את הקריאה של אותו היום.

תקרב רינתי

שיטות הקדמונים בביאור "חי העולמים" וניקודו בפת"ח או בציר"י / הרב דויד יצחקי .... רמה
הברכה שלאחר פסוקי דזמרה חותמת במילים 'חי העולמים'. מצאנו דעות שונות בניקוד המלה 'חי' – פתוחה או צרויה. במאמר זה מובהר כי המנהג המפורסם אצל הספרדים ומנהג אשכנז המובהק הוא הניקוד בפתח, להוציא מדעת המבקשים לומר שלא כן היה המנהג.

נוסח חתימת ברכת השכיבנו בליל שבת / הרב מאיר זיכל ..... רנג
קיימות מספר דעות בנוגע לחלקה האחרון של ברכת השכיבנו של ערבית של שבת וחתימתה, עד כמה נשתנו נוסחאותיהם מימות החול. הכותב מברר את מנהג אשכנז הקדמון, ודן במיוחד אם אומרים 'פורס סוכת שלום' או 'הפורס'.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים / הרב בנימין שלמה המבורגר ..... רסב
כחלק בלתי נפרד מהחזרת עטרת מנהג אשכנז ליושנה, עוסק מכון מורשת אשכנז בחקר נוסח סידור התפילה. לאחרונה יצא לאור סידור 'תפילת ישורון' – 'ללא שיבושי הצנזורה ושינויי המשכילים והמדקקים המאוחרים' (כלשון שער הסידור), על ידי הרב שלמה אליעזר הופמייסטער, רב דק"ק וויען, המבוסס על מחקר המכון עד עתה. הופעת הסידור גררה בעקבותיה שאלות שונות שהגיעו לידי המכון, ובמאמר זה באו התשובות לדרך קביעת הנוסח בסידור זה.

בינת דורות

היבטים חדשים ב'פולמוס פוזנא' / הרב יהודה זייבלד ..... רצט
לאחרונה התגלה עותק של מורה הנבוכים לרמב"ם, דפוס ונציה שי"א, ובשוליו פירוש שלם בכתב יד רהוט. בחינתו שופכת אור על פרשיית פולמוס פוזנא, בה התפלמס חכם אנונימי עם רבי יוסף אשכנזי המכונה 'התנא' מצפת, ומעוררת את ההשערה שמחברם של השניים הוא רבי ישראל ב"ר שלום שכנא מלובלין, גיסו של הרמ"א.

עד הגל ועדה המצבה / אברהם (רמי) ריינר ..... שיג
בשנת תשמ"ז התגלו בעיר ווירצבורג שבגרמניה קרוב לאלף וחמש מאות מצבות עבריות מתקופת
הראשונים בה חיו ופעלו בעיר חכמים כר' יהונתן מווירצבורג, תלמידו ר' יצחק בן משה בעל אור זרוע
ותלמידו מהר"ם מרוטנברג. לרגל הוצאתו לאור של אוסף מצבות זה, 'מצבות וירצבורג מן התקופה
הקודמת למגפת המוות השחור', מתאר מחברו את התגלית, מציג כמה מן המצבות הבולטות שהתגלו
שם ובהן מצבת נכדת ראב"ן כמו גם של אישה גיורת, היחידה הידועה לנו מתקופת הזמן האמורה.
לקראת סופו של המאמר דן המחבר בשאלה נוהגי האבלות על הרוגים על קידוש השם, שאלה שנדרשו
לה כמה מחכמי הזמן והקשר מסוים שלה עולה גם מן המצבות שהתגלו.

כוחם של ראשי תיבות וגימטריות / הרב יעקב שמואל שפיגל ..... שכו
מאמר חז"ל 'לעולם אל יפתח אדם פיו לשטן' מלמדנו על כוח המילים גם ללא כוונת האומר. במאמר זה
ניווכח כי למילים יש כוח, גם אם הן נאמרות בצורה שהיא נעלמה אף מהאומר, כאשר הן יוצאות מראשי
תיבות או מגימטריה. נגלה עד כמה השפיעו ראשי התיבות והגימטריות על ההלכה והמנהג.

והמה בכתובים

עמודים: שנד-שעב

בשולי המאמר על ספר התרומה / הרב אליעזר בלומנטל | מה לתבן את הבר – נוספות
למאמרי / הרב דוד קמנצקי | בענין כיסוי השופר בשעת הברכות, רזיאל המלאך וצמח
הבלזור / הרב יונתן בנימין בוכינגער | החזן פייסחוביץ' / הרב בנימין שלמה המבורגר |
שמות נוספים בספרי הממורבוך של קהילת לונדון / הרב יוסף פראגר | אימתי אין אומרים
אל ארך אפיים / הרב משה צבי פליישמן |

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י ובחו"ל / לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשע"ב.... שעג

רבותינו שבאשכנז

בית המדרש של ישיבת וורמיישא על שם גדול תלמידיה - רש"י

קטעים מתוספות שאנץ למסכת קידושין

תוכן פרקי המבוא: א. תוספות רבינו שמשון משאנץ לתלמוד | ב. ציטוטי תוס' שאנץ לקידושין | ג. תיאור כתב יד ואופי חיבור 'מרדכי הגדול' וטיבו | ד. זיהוי החיבור כתוספות שאנץ | ה. המעתיקים הסתמיים של תוספות רבינו | ז. על המעתיקים מכלי שני | ו. המקורות שעליהם מבוסס תוספות רבינו | ז. קבצי התוספות למסכת קידושין | קבצי תוספות אבודים לקידושין (רשימה חלקית) | ח. יתרונות החיבור | ט. על דרך ההדרה | י. תודות | נספח: פירות הנושרים – ידיעות מן המאמר ומן המבוא | ביבליוגרפיה מקוצרת | קיצור הידיעות הנחוצות למעיין

א. תוספות רבינו שמשון משאנץ לתלמוד

על פי הידוע, רבינו שמשון משאנץ כתב תוספות לרוב התלמוד¹ וכשליש מהם שרדו עד ימינו אלה, כדלהלן (הרשימה לפי סדר הש"ס)²:
א. שבת - דפים יא,ב-יב,ב בסוף תוס' רא"ש שבת, מהדורות: י"ש לנגה, ירושלים תשל"ח; ש' וילמן, ירושלים תשל"א.
ב. שבת - חמשה קטעים לדפים ז-נט³ נדפסו ע"י ר"א שושנה, תוס' ר"י הזקן ותלמידו על מסכת שבת, כרך ב, ירושלים תשע"א, מבוא עמ' 38-40.

- 1 ראה: א"א אורבך, עמ' 278-298, שהביא מקורות על רוב המסכתות. ויש להוסיף עליו כהנה וכהנה. למסכתות הבאות לא נמצאו מקורות: תענית, מו"ק, חגיגה, נדרים, נזיר, סוטה (המקור היחיד שהביא שם, משובש ואכמ"ל), שבועות, תמורה, כריתות, מעילה (לערכין לא הביא שם מקור, אך ראה שם עמ' 612), כמובן שהעדר מקורות אינו הוכחה שלא חיבר הר"ש משאנץ למסכתות אלו תוספות, ועכ"פ לנדרים ודאי לא חיבר ואכמ"ל, וכמו כן לא חיבר תוספות ליבמות מפרק האשה רבה (פז,ב) ואילך, ואכמ"ל. וכן לא חיבר תוס' לפסחים מדף צו,א, ראה להלן הע' 6.
- 2 כידוע תוס' שאנץ למכות מיוחס בטעות לרבינו, גם תוס' שאנץ לסוטה זוהה בטעות כתוס' שאנץ וכבר נתברר שהוא תוספות איברא. תוס' ישנים לר"ה, לדעת יהלום עמ' 43-44, הם מהדורה קמא של תוס' שאנץ, אך ראיותיו אינן ראיות, ואדרבה יש לי הרבה ראיות שאין זה תוס' רבינו. וראה לעת עתה: ליפשיץ, עמ' 30. תוס' שאנץ לעדויות הוא פירוש משניות ואינו מענייננו כאן.
- 3 לא מניתי קטע ב' וה' שם, שאינם חתומים 'תוספות שאנץ', אלא נזכר בהם דברי ר"ש משאנץ והועתקו ונערכו ע"י ר"א מטוך בגליונות תוספותיו. אגב, בהע' 53 שם: 'החומר שפרסם הרב בלוי בשם גליון תוספות [...] לא ידוע לנו מאיזה כת"י הם לקוחים, ונ"ל ברור שהוא לקוח מהשיטמ"ק כת"י הסמינר ניו יורק 916, שממנו הדפיס הרב בלוי באותו ספר 'ליקוטי רבינו בצלאל אשכנזי למסכתות בכורות, שבת ועירובין', ולא היה לי פנאי לבדוק בגוף כתב היד. ובליקוטי רב"א הנ"ל נדפסו עוד שני ציטוטים מתוס' שאנץ למסכת שבת (שם עמ' שני, שס) וכמו שציין שושנה.

- ג. שבת - מפרק יז עד הסוף (קכב,ב-קנז,א) בתוס' הנדפסים⁴.
- ד. עירובין - דפים טו-כב בכתב יד שהתגלה לאחרונה בקטעי כריכה בקולמר שבצרפת (מספרו G1173; מנהלי הספרייה בקולמר מסרבים לתת צילומים מקטעי הכריכה שברשותם למכון לתצלומי כתבי היד בירושלים). ש' עמנואל מתעתד להוציאם לאור⁵.
- ה. עירובין - דפים כד, כט-ל נדפסו על ידי S. Landauer, *ZfHB* xxii (1919), pp. 27-31.
- ו. פסחים - עד דף צו,א (וכפי הנראה לא הספיק להשלים חיבורו⁶) נדפס על ידי מ"י פרום, ירושלים תש"ז, עם הערות האדר"ת.
- ז. פסחים - המהדורה הארוכה לדפים: כב,ב-כד,ב; כח,א-ל,א; ל,א-לא,ב; לב; לג,ב-לה,ב⁷ - רוב הקטעים פורסמו על ידי י" ליפשיץ, קמחא דפסחא, ירושלים תשמ"ו, עמ' יד-צח. קטע אחד על פסחים

- 4 כמו שהוכיח י"נ אפשטיין, והביאו א"א אורבך עמ' 603 ליד הע' 22, וראה שם עמ' 602 ראיות ברורות לזה (דעת אורבך שם עמ' 604-605, שגם חלק זה נערך ע"י ר"א מטוך, אלא שמשום מה בחלק זה הוא 'שכח' לשנות את הלשון האישית של הרשב"א משאנץ...).
- 5 ראה: S. Emanuel and J. Kogel, 'Des fragments du commentaire perdu de Samson de Sens sur le Talmud découverts à la bibliothèque de Colmar', *REJ*, 170 (2011), pp. 503-519.
- 6 שני כתבי יד שעל פיהם נדפס החיבור שלא הועתקו אחד מהשני, אך גם אין ביניהם שינויים גדולים - מסתיימים בתחילת דף צו,א, ומשם עד סוף הפרק (צט,א) אין כלל דיבורי תוספות (לשם השוואה: בתוס' הנדפסים יש שם 25 דיבורים!) ובכת"י אוקספורד גם כתוב בפירוש "תם ונשלם". בכת"י וורשא נוספו תוס' לתחילת פרק ערבי פסחים (צט,ב-קא,ב וקג,ב) וההמשך קרוע. המהדיר (מבוא פרק ב) נסתפק האם התוספות לערבי פסחים הוא מר"ש משאנץ, ולא שת ליבו שגם בכת"י ורשה אין תוספות לדפים צו,א-צט,א, ומכאן שתוס' אלו הם השלמה מקובץ אחר שהכיל רק תוספות לפסח ראשון (כמו תוס' ר"פ ותוס' הרא"ש שבידינו, וכת"י פפד"מ 136 של התוס' הנדפס). המהדיר הנ"ל כבר עמד על העובדה שבתוס' הנדפס שהוא תוס' טוך מזכיר לרוב דברי ר' שמשון, ואילו בכל פרק ערבי פסחים לא נזכר כלל שמו של הרשב"א, אבל ליתר דיוק המקום האחרון שנזכר רבינו שמשון הוא בדף צה,ב (ראה רשימה מפורטת בספרו של א"א אורבך, עמ' 608 הע' 47). והיו חוקרים ששיערו מכח זה שהתוס' לסוף פסחים אינו מר' אליעזר טוך, אולם השערה זו נסתרה עם התגלות 'ההגהות אשרי מכת"י' לפרק ערבי פסחים, שנדפס בש"ס הוצאת עוז והדר, ושם מצוטט התוס' הנדפס בחתימה 'פרישת מהר"א' [=מורינו הרב ר' אליעזר]. וראה א"א אורבך, עמ' 609 שהביא ראיה נוספת לזה מתוך ספר אמרכל (אולם הראיה שהביא שם מלקט יושר המכנה את התוס' לערבי פסחים הנדפסים בשם 'תוספות דידן', אינה ראיה כלל, שהרי הכל מודים שפרק ערבי פסחים צורף לתוס' כבר בתקופה קדומה שהרי כן הוא בכל כתבי היד שלפנינו). מלבד זאת גם בתוס' הרא"ש ותוס' ר"פ לא נזכר כלל שמו של ר' שמשון לפרק ערבי פסחים (ואין בידינו תוספות רא"ש ותוס' ר"פ, לפרק תשיעי), וא"כ ברור הדבר שהר"ש משאנץ לא הספיק להשלים חיבורו וסיימו בדף צו,א. הראיה היחידה שהביא המהדיר לקיום תוס' ר"ש משאנץ לפרק ערבי פסחים, היא מהגהות מיימוניות (פ"ח בהלכות חמץ ומצה ה"ה) הכותב: "שוב מצאתי בתוספות ערבי פסחים שהרב שמשון פירש הירושלמי" וכו', אבל אדרבה מלשונו משמע שלא היה לו תוס' שאנץ לפרק ערבי פסחים, אלא שב'תוס' ערבי פסחים' הביא את דברי ר"ש. ואכן במהדורת פרנקל שם הנוסח: 'בתוספות ערבי פסחים [מצרפת]'. עצם הבאת פסק מרבינו שמשון לענין הנזכר רק בערבי פסחים, בודאי אינה מוכיחה כלום, שהרי הנושא המדובר שם יש בו פולמוס שלם בראשונים, ויתכן מאוד שהר"ש משאנץ כתב תשובה הלכתית בענין.
- 7 כל אלה הם מר"ש משאנץ, כי בשני החיבורים כתוב על אותם קושיות ותירוצים 'נראה לי', 'קשה לי'. אבל דפים לה,ב-לו (שנדפסו אצל גאסטעמאן), לז-לח, לח-מ, פט,א-צב,א, למרות שהם מאותו קוקדס, שונים מאוד מן התוס' שאנץ הנדפס, וגם אין בהם את לשונו האישית, וברור שאינו תוס' שאנץ. וכנראה הוא תוס' ר"י שירליאון, כדעת הרב מ"י בלוי (עד כה עמדו כמעט כל זיהויים במבחן הביקורת!) שהדפיס מקצתם (דפים פט-צב) בשם זה בסוף ספר הבתים, ניו יורק תשל"ט עמ' של-שלט, ויש לכך ראיות ואכמ"ל.

לג,ב-לה,ב שלא נכלל בפרסום הנזכר, נדפס על ידי ש' גאטעסמאן, ישרון י (תשס"ב), עמ' לא-נא.
 ח. ר"ה - התוספות הנדפסים.⁸
 ט. סוכה - התוספות הנדפסים.⁹
 י. כתובות - דפים ב,א-ק,ב נדפסו ע"י אברהם ליס, תוס' הרשב"א משאנן, ירושלים תשל"ג.
 יא. כתובות - מהדורא אחרת מרף צ,א עד סוף המסכת - התוס' הנדפסים.¹⁰
 יב. גיטין - 63 ציטוטים בשיטמ"ק¹¹, ועשרות ציטוטים ב'מרדכי הגדול' שעדיין לא נדפסו.
 יג. קידושין - להלן נדפסים לראשונה 30 קטעים, ויש עוד קצת ציטוטים בשיטמ"ק ורובם עדיין לא נדפסו, וכמו שיבואר להלן פרק ב.
 יד. ב"ק - 205 ציטוטים בשיטמ"ק.
 טו. ב"ק - שלושה פרקים אחרונים נדפסו [ע"י ת"ח משיבת פוניבו' החפץ בעילום שמו], בקובץ כנסת ישראל, לזכר ישראל רוזנברג, ב"ב תשס"ה, עמ' יז-צז.
 טז. ב"מ - 231 ציטוטים בשיטמ"ק, ועשרות ציטוטים ב'מרדכי הגדול' שעדיין לא נדפסו.
 יז. בבא בתרא - דפים ה,ב-ט,א נדפסו על ידי י' ליפשיץ, מוריה שנה תשיעית, גליון יא-יב (אלול תשמ"מ), עמ' ה-יד; מוריה שנה עשירית, גליון ט-י (אב-אלול תשמ"א), עמ' 2-8. וצולם בספר 'חידושי הראשונים למסכת בבא בתרא', בני ברק [תשנ"ב].¹²
 יח. סנהדרין - עשרות קטעים שהועתקו בהגהות ר"ב אשכנזי שנכתבו על גיליונות דפוס ונציה ש"פ, נדפסו על ידי ע"י ליפשיץ, סנהדרי גדולה, כרך ו, ירושלים תשל"ד¹³, בתוספת מאות קטעים שלוקטו משאר ספרי רבינו ומקורות שונים.
 יט. עבודה זרה - דפים ב,א-מ,א נדפסו על ידי מ"י בלוי, שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, ניו-יורק תשכ"ט.¹⁴

- 8 ראה: א"א אורבך, עמ' 613; ר"ד אילן, תוס' הרא"ש ר"ה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ג, מבוא עמ' 6, הע' 2.
 9 ראה: א"א אורבך, עמ' 610.
 10 כהערת המדפסים בדף צ,א. ואכמ"ל.
 11 השיטמ"ק לגיטין דפים כו,ב-ע,ב נדפס לראשונה בספר אהל יצחק - גיטין, בעריכת הרב הלל מן, לזכר יצחק דוד שינקר, ירושלים תשס"ה. במבוא שם לא נמסרו פרטים על כתב היד, והמו"ל אמר לי בע"פ שחומר זה נמסר לו מידי הרב מ"י בלוי זצ"ל, ואינו יודע מקורו. אולם ברור שהחומר מלוקט מכת"י הנזכר להלן הע' 21, המכיל בדיוק דפים אלו וכל המקומות המטושטשים זהים בשניהם (וכת"י זה היה בידי הרב בלוי והדפיס ממנו את השיטמ"ק לקידושין, וכנזכר שם). כרגיל בהעתקות הרב בלוי, ההעתקה אינה מדויקת, וכן ליקט מחיבור זה רק את ציטוטי הראשונים שעדיין לא נדפסו (בכת"י יש עוד מאות הגהות על גפ"ת, וציטוטים רבים מתוס' רא"ש, רשב"א וריטב"א), וגם מזה השאיר אחריו עוללות. למעשה, החומר שלא נדפס לקוח כולו מתוס' שאנן (כולל כל הדיבורים החתומים 'ריב"א', 'יב"מ'. ראה בדף כט,ב: "וזה לשון תוס' שאנן [...] ריב"א". ובדף לט,א ד"ה בשערו חתום: "יב"מ, תוס' שאנן". במספר הציטוטים שמניתי לעיל הכללתי גם דיבורים אלו), וגליונות התוספות טוך שנדפסו בחלקן בש"ס עוז והדר בשם 'תוספות ישנים מכת"י'.
 12 ראה במבוא שבתוס' אלו כתוב: 'זקשה לי [...] ותירץ לי רבי', ובתוס' ישנים שם: 'זקשה לרבינו שמשון [...] ותירץ לו ר"י'.
 13 המהדיר במבוא כותב שהשתמש בצילום גרוע מאוד, אך כיום ניתן לשחזר הרבה דיבורים חדשים.
 14 ייחוס החיבור לרבינו מסתמך על הכותרת בכתב היד, שהינו כתי' אשכנזי מהמאה הי"ד. אורבך אינו בטוח בייחוס זה עקב מה שאינו מזכיר כלל את ר"י, אך גם בתוספות רבינו לר"ה וסוכה לא מוזכר ר"י. וראה גם: יהלום, עמ' 86-88.

- כ. זבחים – התוס' הנדפסים הם כנראה תוס' שאנץ (חוץ ממצע הוספות והגהות מאת רבינו ברוך)¹⁵.
 כא. מנחות – פרק שלישי מדרף כה, ב עד סוף הפרק (לז, ב) - התוספות הנדפסים¹⁶.
 כב. חולין - 41 ציטוטים בשיטמ"ק.
 כג. בכורות - התוספות הנדפסים¹⁷.
 כד. בכורות - קיצור שיטת שאנץ ממהדורה אחרת נדפס ע"י ר"ד אילן, 'תוספות שאנץ - בכורות',
 ב"ב תשנ"ז¹⁸.

ב. ציטוטי תוס' שאנץ לקידושין

הר"ש משאנץ בתוספותיו לע"ז ופסחים רומז למה שכתב במסכת קידושין¹⁹. בסמ"ק מצורף העתיק מחיבור זה למעלה מעשרים קטעים לאורך כל הספר²⁰, בדרך כלל בכינוי: 'שיטת שניץ', ולעיתים: 'שיטת תוספות שניץ' (מצוה קפ אות קנה), 'שניץ' (שם אות קפח, ומצוה רסט ברוב המקומות), 'התוס' משאנץ' (מצוה רסט כמה פעמים) ופעם אחת בט"ס: 'של"ש' (מצוה ריג).
 בשיטמ"ק לקידושין שהדפיס הרב מ"י בלוי מתוך כתב יד גינצבורג²¹ יש הרבה ציטוטי 'תוס' שאנץ,

- 15 יש לי בזה אריכות דברים, וראה לעת עתה: ליפשיץ עמ' 37-39.
 16 כמ"ש בשו"ת רב"א סימן א, עיי"ש. וראה: א"א אורבך, עמ' 663-665, שהביא לכך אסמכתאות קלושות, ונעלם ממנו שכן מוכח מפסקי הרא"ש הלכות תפילין סימן עג: 'ורבינו שמשון ז"ל היה אומר דמסתברא [...] ושוב חזר בו, ובתוס' מנחות לו, א ד"ה משעת: 'ומסתברא כדברי ר"ת [...] חזורני לומר דתפילין של יד' (הערת ידידי הבה"ח שמעון מאנטשארש). הנ"ל ניסה להוכיח שכל התוספות למנחות נכתבו ע"י רבינו, מתוך הקבלות לספרי רבינו וכדומה, וראה של הבל היא שהרי ידוע שכל קבצי התוספות מיוסדים על תוס' רבינו, ואין להוכיח בעלות של רבינו על תוספות מסוים אלא ע"פ הקבלה של לשון אישית בלבד. ודי בזה לעת עתה. וניכר שדפים אלו הם חיבור בפני עצמו, כי רק בהם מופיע החתימה: 'מ"ר' (כמעט על כל דיבור).
 17 ראה: מבוא לתוס' שאנץ הנזכר בהע' הבאה; א"א אורבך, עמ' 667-670.
 18 בשיטמ"ק מביא לאורך כל המסכת ציטוטים ותיקונים מתוס' כת"י, וקטעים נוספים מ'תוס' כת"י זה נדפסו ע"י הנ"ל מתוך שיטמ"ק כת"י בנספח לספר 'שיטה מקובצת על מסכת בכורות', ב"ב תשנ"ב. וראה שם במבוא באריכות. ונראים דבריו שתוס' כת"י זה הוא תוס' שאנץ, אך לדעתי אינו המהדורה הנדפסת שהיא המהדורה הקצרה, כי לפי"ז נצטרך להניח שנשמטו מהנדפס עשרות קטעים ללא סיבה, אלא הוא המהדורה הארוכה שעליה מבוסס 'קיצור שיטת שאנץ' הנ"ל.
 19 ע"ז כג, ב ד"ה בקשו, פסחים סח, ב ד"ה הלכה.
 20 מצוה לב (אות קסא), מצוה קפ (אותיות: קנד, קנה, קסו, קסח, קפג, קפח, רו – עמ' קז ועמ' קיב [בסתמא, ראה להלן בהערה שאחר אות ח]), מצוה קפא (עמ' קלה ועמ' קלו), מצוה ריג (אות קפג), מצוה רנא (ח"ב עמ' צז), מצוה רנו (ח"ג עמ' קלב – בסתמא, עיין בתוס' שניץ בהערה שאחרי אות כ), מצוה רסט (עמודים: רמד, רמו (פעמיים), רנב, רנג, רנד, רנו, רנז, רנט).
 21 שיטה מקובצת (לרבינו בצלאל אשכנזי) - כת"י גינצבורג 288 (ס' 47649), אוטוגראף של ר' יעקב פליפ (שהעתיק מגמרא של ר' אברהם פיליפ, הנמצאת כיום בספריה הבריטית ואין ממנה עותק בספריה הלאומית בירושלים), מעתיק תוס' רא"ש, המיוחס לתלמיד הרשב"א, תוס' שאנץ, קצת 'תוספות כת"י', חידושי עצמו, והרבה מאוד הגהות (חיבור זה הוא מגליונות רב"א בגמרתו כמו השיטמ"ק לקדשים וסוטה, ומסכת מכות בספר זכרון 'בקוראי שמו'). קטעים בוודים מהחידושים נדפסו ע"י רמ"י בלוי בסו"ס פסקי אור זרוע בשם "שיטה מקובצת" ומשם ל"קובץ שיטת קמאי". ההגהות החשובות הובאו בש"ס טלמן החדש, ירושלים תשע"א (תיקוני הנוסח שם נעשו ע"י הגרד"צ הילמן זצ"ל, כפי שמסר לי המו"ל), ומכונה שם "ה"ק" (=הגהות קדמוניות).

פרק ראשון

א. [ב ע"ב] >בתורת שווה כסף¹ (או) [ולא] בחליפין מקודשת [מרדכי ס"ס תעג]. הג"ה > דאסר לה אכולי עלמא כהקדש. ו"הרי את מקודשת לי", [להיות לי]², כמו 'הרי הן מקודשות לשמי' (נדרים מה ע"א), דפירושו³ להיות לשמי⁴. מיהו אם אמר טלית זו או ככר זה מקודש לי אין נראה שיועיל⁵, דדווקא אשה במה שמתייחדת להיות לו נאסרת לכל, אבל טלית וככר לא שייך למימר הכל⁶. ופשטיה דמילתא⁷ מקודשת מזומנת⁸ כמו תרגום דוקדשתם היום ומחר⁹ (שמות י"ט). תוס'.

הדיבור כולו הועתק בתוס', תוס' טוך, תוס' רא"ש, תוס' ר"ש ד"ה דאסר, אגודה סימן א (בשני המקורות האחרונים חסר 'מיהו אם אמר וכו' למימר הכי'). תחילת הדיבור (עד 'להיות לי') הועתק בתוס' חכמי אנגליה ד"ה מעיקרא.

- 1 'כסף' – כ"ה במרדכי נוסח אוסטרייך וחלק מכת"י של נוסח ריינוס. ברוב כת"י נוסח ריינוס: 'פרוטה' (ע"פ שנו"ס למרדכי השלם עם' 89, ושם מצויין גם כת"י ר' שהוא כת"י וטיקן 141 [=נוסח המחבר]), אך סבורני שנפל בשנו"ס שם ט"ס).
- 2 כ"ה בתוס' ר"ש, ובל"ז אין הבנה לדבריהם, ונשמט בטעות הדומות לי-לי, וכע"ז באגודה ('פירושן] להיות לי') ותוס' טוך (כלומר כדי להיות לי). בתוס' כתב: 'כלומר להיות לי מקודשת לעולם בשבילי', וכע"ז בתוס' רא"ש (כלומר מקודשת לכל העולם בשבילי) ותוס' חכמי אנגליה (כלומר הרי את אסורה לכולי עלמא בשבילי), ולשונוהו אלו נלקחו ממש"כ רבינו בהמשך 'דדווקא אשה וכו'.
- 3 'דפירושו' – תיבה זו איננה בתוס' תוס' טוך ותוס' ר"ש, וע"כ שרבינו לא כתבה אלא תוספת העורך היא, וכע"ז גם הוסיפו התוס' רא"ש ('כמו') והאגודה ('פירושו').
- 4 והיינו שהוקשה לרבינו קושיית הרמ"ה: "דהרי את מקודשת לי משמע שהוא מקדש לעצמו ותהא אסורה לו כהקדש" (וכ"כ מהר"ם ועצמות יוסף), ועיי"ש שתיריך באופן אחר קצת, ועיין בהערות לתוס' רא"ש עם' י' הע' 62 מה שביארו בדבריו.
- 5 'אין נראה שיועיל' – כ"ה גם בתוס' דידן. בתוס' רא"ש בסגנון מורחב יותר: 'ולא הוי מפרשינן ליה שיהא אסור כהקדש לכל להיות לי'. ובתוס' טוך: 'אין נראה שתהא מקודשת לו'.
- 6 'מיהו אם וכו' למימר הכי' – בכל מעתיקי רבינו (תוס', תוס' רא"ש, תוס' טוך) נמצא קטע זה אחר 'ופשטיה דמילתא וכו' ומחר', וכנראה כך כתב גם רבינו, והעורך כאן שינה, כי רק לפי ההסבר הראשון, שלשון "מקודשת" היינו אסורה לכל העולם, יש צד שגם בטלית האומר "טלית זה מקודש לי" כוונתו לאסור השימוש לכל העולם. אבל אם לשון 'מקודשת' פירושה מזומנת (והאיסור לעולם הוא ממילא במה שהיא אשתו ולא מחמת הלשון) א"כ ל"ש נידון זה לטלית, וגם רבינו אפשר שסובר כן (וכמ"ש כמה אחרונים בדעת תוס' דידן שהעתיק דברי רבינו, עיין אוצר מפרשי התלמוד כאן הע' 116), אלא שהעדיף לסיים את פירוש המילה מקודשת ורק לאחר מכן לעבור לנושא של טלית. ועיין בתוס' טוך חילוק נוסף בין אשה לטלית.
- 7 'ופשטיה דמילתא' – כ"ה גם במעתיקי רבינו (ושם: 'ופשטא' וכצ"ל), חוץ מהאגודה הכותב 'ויש מפרשים', משום שהוא הבין שכוונת רבינו ב'ופשטא דמילתא' היינו שזה הפשט הפשוט בדברי הגמ' (וכך הבין גם החזו"א עיי"ש). ולפי"ז יש כאן ביאור חדש בתוס', ולכן כתבו האגודה כ"ש מפרשים, אבל בפשוטו היה נראה שכוונת רבינו שהפשט הפשוט בלשון מקודשת הוא מיוחדת, וכלישנא דקרא, ודברי הגמ' כאן "דאסר לה אכולי עלמא כהקדש" הם ביאור בדרך מדרש, וכמ"ש בלחם אבירים ועוד אחרונים.
- 8 מקודשת מזומנת' – בתוס' ותוס' רא"ש: 'מקודשת לי מיוחדת לי ומזומנת לי', וכע"ז בתוס' טוך ואגודה. והעורך כאן קיצר וכע"ז קיצר בתוס' ר"ש.
- 9 'היום ומחר' – כ"ה גם בתוס' רא"ש ואגודה, אבל בתוס' ר"ש ותוס' טוך ליתא 'ומחר'. בתוס' רא"ש, תוס' טוך ותוס' ר"ש נוסף: 'דמתרגמינן ותזמינן', וקיצור העורך הוא וכן קיצר האגודה. ובתוס' דידן ליתא כלל "כמו תרגום" וכו'.

לקראת סיום עריכת החיבור נתגלה לי בע"ה שדברי רבינו מבוססים על תוס' רבינו אלחנן (עיי' במבוא פרק ו), וכמה נקודות שנכתבו כאן בהערות מסברא מקבלות אישור משם.

ב. [ג ע"א] >דאיצטרייך לפסוק (כרבה) [כרבה] אע"ג דבכל דוכת'א קיימא לין כוותיה¹⁰ [מרדכי סו"ס תפח]. הג"ה < מה שדה מיקניא בחליפין אף אשה נמי מיקניא בחליפין – תימה לר"י היכי (גרסי") [גמרין] משדה עפרון דאשה נקנית בחליפין, הא לא מצינו קניין סודר ונעל¹¹ בגוי. וי"ל אפילו הכי בשדה ישראל מהניא חליפין.¹² ומסופק ר"י אי מועיל בגוי או לאו¹³, על כן אותם בני אדם ששולחין הרשאות בידי גוים להוציא ממון מידי חבריהם, וכותבין "וקנינא במנא דכשר למיקניא ביה", שלא כדין עושין, דאי איפשר לומר, דומיא (דקניין) [דקטן] שאינו קונה ואחרים קונים לו. וטעמא גבי קטן משום דהוי בר שליחות אבל גוי לאו בר שליחות.¹⁴

שוב אומר ר"י דקניין חליפין מועיל גבי גוי, מדמסקינן לקמין (ח ע"א) "בכסף הוא נקנה ואינו נקנה בתבואה וכלים ומאי ניהו חליפין", ומדממעט לקניין גוי מחליפין לגבי גוף ישראל מכלל דבממונא מהני. והא דאמרין בבכורות (יג ע"א) מדישרא'ל בחדא גוי נמי בחדא, ה"ק

10 'כוותיה' – כ"ה במרדכי נוסחי אסטרייך וריינוס, אבל בנוסח המחבר 'כרבה' (שנו"ס למרדכי השלם עמ' 166 שורה 125).

11 'קנין סודר ונעל', פירוש קנין חליפין הנעשה ע"י סודר או ע"י "שלף איש נעלו".

12 תירוצו זה הובא במאירי בשם יש מפרשים, גם בש"ך חו"מ סימן קכג ס"ק ל כתב כן מדעתו. גם הרשב"א כתב כן אלא שהרחיב הרבה וכתב דהא דאמרין מה שדה מקניא בחליפין, "ה"ק כיון דכסף אשה מכסף שדה גמרין אלמא קניין אשה כקנין שדה, וכיון דאשכחן להו דהוקשו מקצת קניותיהן אף אנו נאמר לכל שאר הקניות שבשדה שיהיו נוהגות כן באשה [...] והשתא נמי לא תיקשי [...] והא שדה עפרון א"א לו בחליפין, דגוי לא קני בחליפין אלא בכסף דלפי מה שפירשתי לאו משדה עפרון קא גמרין".

13 'ומסופק ר"י אם מועיל בגוי או לא' – צע"ק, שקודם כתב בפשיטות "לא מצינו קנין סודר ונעל בגוי". ואפשר שלעיל כוונתו להקשות דאף אי מהני בגוי, מ"מ אין לזה מקור מפורש וא"כ איך מצינו למילף מהתם, ובעצם הדין היה מסופק. אך עדיין הלשון קצת מגומגם, וצ"ע (ואולי היו כאן שלושה שלבים: תחילה סבר ר"י שודאי לא קונה, ושוב נסתפק, ושוב פשט שודאי קונה).

14 הלשון כאן מגומגמת מאוד (וכפי הנראה העורך כאן קיצר מאוד). ועכ"פ כוונת רבינו שלא מועיל שאחרים יזכו לגוי בחליפין, כיון דלית ליה זכיה ומאן דלית ליה שליחות לית ליה זכיה, ואף דאמרין בב"מ (עא,ב) דקטן אית ליה זכיה אף דלית ליה שליחות, היינו משום דקטן אתי לכלל שליחות משא"כ בגוי, וא"כ א"א שאחרים יזכו לגוי את הממון כדי שיוציאוהו מיד חבריהם (וכ"ה באגודה כאן בקצרה: "ומיהו בזה צריך להזהר שלא ליכתוב בהרשאות גוי וקנינא מיניה לפלוגי גוי בזכיה מטעם שליחות ואין שליחות וזכיה לגוי כדאמרין בב"מ", וכע"ז בתוס' דידן תוס' ישנים תוס' חכמי אנגליה וסמ"ג, ובקצרה בתוס' טוך, ובתו"י נוסף: "דקנינא מיניה משמע שהעדים שלוחים לקבל הקניין").

אולם הדברים תמוהים, שהרי עתה אוחז רבינו שיתכן שגוי לא קונה כלל בחליפין, וא"כ ודאי אותם בני אדם ששולחין וכו' אין עושין כהוגן אפילו אם יקנו לגוי עצמו בחליפין, דאפילו אם יש שליחות לגוי הלא אין קנין חליפין לגוי, וגם צ"ב לשון "על כן". ומתחילה סברתי שאין ספק שהעורך כאן שיבש וקיצר הדברים, אולם שו"ר שמפורש כן במאירי: "ויש מפרשים שאין קנין סודר בגוי כלל דקטן הוא דאע"ג דלית לה שליחות אית ליה זכיה, הואיל ויוכל לבוא לידי שליחות, אבל גוי דלא אתי לכלל שליחות אף זכיה אין לו", וכוונתו לרבינו כאן. אלא שכאמור לא זכיתי להבין, דאף שאין שליחות לגוי, מ"מ למה לא יועיל שהגוי בעצמו יעשה הקנין סודר. וצע"ג.

אמת ליעקב – ספר בראשית

רבי יעקב כ"ץ פופרש נולד בפראג בשנת ת"ל לערך, לאביו רבי בנימין בנו של רבי יעקב רבה של טריביש שבמדינת מעהרין שהיה חתן הקצין ר' שמעון גינצבורג מפראג¹. מסכת תולדותיו ופעליו נרשמה בשער ספרו 'שב יעקב' כמו גם בספר הזכרת נשמות (ממורבוך) של פפד"מ², ולהלן הובאו ציטוטים משולבים משני המקורות הנ"ל בדילוגים ועריכה קלה:

"יומם ולילה לא פסק פומיה מגירסא, וכמעט לא עבר עליו חצות לילה בשינה והיה עוסק בתלמוד במשנה ובמקרא, מילדותו היותו אפלאנט³ בק"ק פראג הבריה, ומשם נתקבל לאב"ד ור"מ בק"ק קאבלעניץ, ונתיישב שם כ"א שנים על כסא הוראה, למד ולימד דעת את העם בפלפול התלמידים. ונתקבל לאב"ד לק"ק הלבפשטט, ובהליכתו לשם עכבוהו ונתקבל לאב"ד ור"מ בפרנקפורט דמיין, והורה בה עשרין ותרתין שנים, ואליו יאספון מכל פינות העולם לשמוע מפיו בישיבתו הרמה. מספר ימיו שבעים שנה, ונתעלה לישיבה של מעלה, בפרשת יתרו בשבת קודש באשמורת הבוקר ונקבר⁴ למחרתו ביום א' כ"ג שבט, ויעקב איש ת"ם לפ"ק".

מכאן שבשנת תנ"ז נתמנה לרבנות קובלניץ, בשנת תע"ח נתקבל לכהן בהלברשטאט אך בעברו דרך פפד"מ עיכבוהו שם ונתקבל לשבת על כס הרבנות (שנתפנה אז עם פטירת רבה, ידידו רבי אברהם ברודא), בה ישב עד לפטירתו בשנת ת"ק.

אודות ספריו וכתביו נכתב בממורבוך: "ספרים הרבה אין קץ חיבר על ים התלמוד חידושי הל"ותו [=הלכה ותוספות] ופוסקים ראשונים ואחרונים וש"ת ודרשות ולימודים, כולם צבורים ומונחים ועומדים באכסדרה דבי רב מי יתן ויכתבון מיליו ויצאו לאורה". מיד עם פטירתו התעסקו בהוצאת ספר שאלותיו ותשובותיו שנקרא שמו 'שב יעקב'; "ואף שהניח אחריו ברכה הרבה חידושי גפ"ת ופוסקים ודרושים לכל חפציהם, ואי אפשר להעלותם על מזבח הדפוס מחמת ההוצאה כי רבה היא, אך באשר שכל מגמותיו של אותו צדיק הנ"ל להביא בעצמו ספר שו"ת הנ"ל לבית הדפוס... דפסוה"ו יורשיו". את מלאכת עריכת הספר הפקידו בניו בידי תלמידו של אביהם רבי משה ב"ר שלמה מנהיים מוורמס, הכותב "דבר המגיה" שבסוף הספר: "באשר זרע יעק"ב... בקשוני לשנס את מתני להשגיח בענייני הדפסת ספר הלז ולתקן מכל סיג ושגיאה ולסדר השו"ת על מכוונם... ולא איש דברים אנכי... אך זאת אשיב אל לבי... ואשים עליו עיני... שיהיה מוגה היטב הדק מכל טעות וקמשונים".

ידיו של רבי יעקב עסקו גם בדרוש ובפירושי המקרא⁵, וברשימת הספרים שחיבר וכן בהסכמות

1 ר"צ הלוי הורוויץ, 'רבני עיר טריביש', צפונות, גליון יח, בני ברק תשנ"ג, עמ' פא.

2 ר"מ הורוויץ, רבני פרנקפורט, ירושלים תשל"ב, עמ' 304-303.

3 = חבר הרבנות.

4 על מקום קבורתו ותמונת מצבתו ועל מקומה המקורי, ראה: ירושתנו, ספר שני, תשס"ח, עמ' רצח-רצט.

5 הד לדרשותיו שישים וחמש שנה לאחר פטירתו, נמצא בהספד שנשא רבי מיכל שייאר, אב"ד וורמס ומנהיים, על רבי פינחס הלוי הורוויץ בעל 'הפלאה' ביום ז"ך מנחם אב תקס"ה, בו הזכיר מה ש"שמעתי בילדותי בשם הגאון המנוח מהרי"ך, אב"ד ור"מ דק"ק פפד"מ זצ"ל" (קובץ בית אהרן וישראל, גליון נה, תשרי-חשון תשנ"ה, עמ' קיח).

לשו"ת נזכר גם "דרושים לכל חפציהם". השאיפה "מי יתן ויכתבון מיליו ויצאו לאורה" בנוגע לתחום זה, נתמלאה אך בחציה - עם סיום הדפסת 'שב יעקב' בשנת תק"ב, העלה תלמידו הנזכר, רבי משה מנהיים, חלק מדרושו על הכתב והכינו לדרוס כשהוא מקדים לו שער מליצי, כנהוג. אך הוא – כמו תכריכי כתיב-יד של תלמידים אחרים המחזיקים מדרושו ופולוליו על התורה – נותרו "צבורים ומונחים באכסדרה דבי רב" ולא יצאו לאור עולם "מחמת ההוצאה כי רבה היא".

לאחר מאתיים ושבעים שנה זוכים אנו להגשים מקצת משאיפה זו, כאשר חלק אחד מדרושו על התורה מתפרסם כאן לראשונה מכתב יד שהיה שייך בעבר לספריית פרדו בלונדון. מספר סרט במכון לתצלומי כת"י עבריים בירושלים F 8789. על פי הרישום בקטלוג המכון, אין ידיעה על מקומו וקיומו של כתה"י כיום. התודה נתונה בזאת למנהלי המכון ד"ר יעל אוקון וד"ר עזרא שבט על עזרתם ועצתם. תודה גם להרב צבי אייזנר על עזרתו בהעתקה הראשונית של כתב היד.

כל התוספות בתוך הדברים, הן בסוגריים עגולות והן במרובעות, כולן נוספו ע"י המערכת. המוסגר בסוגריים משוננות, נמצא במקור והינו הערות התלמיד המעתיק – רבי משה מנהיים. כדרכם של מחברי אותה תקופה, אין ציטוטי המקורות מדוייקים ומלאים, אלא רק זהים בתוכנם (אך גם כשאינם מדוייקים סומנו במרכאות לנוחות המעיין). סימני הפיסוק וכותרות המשנה לא יצאו מידי המחבר. ברצות ה' נפרסם את חידושי רבינו לשאר חומשי התורה ולמועדי השנה בספרי 'ירושתנו' הבאים.

תתן

אמת ליעקב • וחסד

ה' מעולם ועד עולם על יראיו:

זה ספר תולדות אדם גדול בענקים⁶, חכו ממתקים וכולו מחמדים⁷, משופרי שופריה דיעקב⁸, פשטים נחמדים מזהב ומפז רב ומדבש מתוקים ונופת צופים⁹, אמרם ל"ו נימריה אמרו יעקב¹⁰ אימר"א יאה¹¹ יפה שיחתו של ת"ח¹² להיות בספר נחקקים, וכתוב יושר דברי אמת¹³ לאמיתה של תורה והדברים עתיקים¹⁴, יוצאים מפי כהן גדול ה"ה אדמ"ו הגאון הגדול המפורסם המנוח מוהר"ר יעקב כ"ץ זצ"ל שהיה אב"ד ור"מ בק"ק פ"פ דמיינ, ויעמידה ליעקב לחוק¹⁵ לסדר פרשיות הוא חוזר¹⁶ על אופניו דובר דבר בעתו מה טוב ומה נעים¹⁷, שבעתים מזוקקים, ודרושים לכל חפציהם¹⁸, על אדני פז מיוסדים¹⁹ וכראי מוצקים, ביאור כמה מאמרים תמוהים שבש"ס ופוסקים, ומדר"ש לפירושי"ם²⁰ במצוות וחוקים, והשוכן שחקים יגזור אומר ויקום²¹, הרעיפו שמים ממעל ויזלו שחקים²² רב טוב הצפון לצדיקים. כ"ד ספרא בצירא אחד מתלמידיו הקטן משה בן מהור"ר שלמה מנהיים זצ"ל מק"ק ווירמש.

בשנת וזכרתי א'ת' בריתי יעקב' לפ"ק²³

- 6 מליצה משלבת של הפסוקים בראשית ה, א; יהושע יד, טו.
7 שיר השירים ה, טו.
8 מליצה ע"פ בבא מציעא פד ע"א: "שופריה דיעקב אבינו".
9 תהלים יט, יא: "הנחמדים מזהב ופז רב ומתוקים מדבש ונופת צופים".
10 מליצה ע"פ פסחים נו ע"א: "לא נאמרוהו, אמרו יעקב".
11 מליצה ע"פ פסחים נו ע"א: "ומלכתא אמרה, אימרא יאי".
12 מליצה משולבת ע"פ בראשית רבה ס, ח: "יפה שיחתן של עבדי בתי אבות", וסוכה כא ע"ב: "שיחת תלמידי חכמים צריכה לימוד".
13 קהלת יב, י.
14 דברי הימים א ד, כב.
15 תהלים קה, י.
16 ע"פ מגילה כט ע"ב.
17 שילוב עוקב של שלוש מליצות. משלי כה, יא: "דבר דבור על אפניו"; שם טו, כג: "ודבר בעתו מה טוב"; תהלים קלג, א: "הנה מה טוב ומה נעים".
18 תהלים קיא, ב.
19 שיר השירים ה, טו: "מיוסדים על אדני פז".
20 מליצה ע"פ המשנה חגיגה יח ע"ב: "בגדי עם הארץ מדרס לפרושין".
21 ע"פ איוב כב, כח: "וְתִתְּנוּ אֹמֶר וַיִּקָּם לָךְ וְעַל הַרְבֵּיךָ יָגֵה אֹר".
22 ישעיהו מה, ח: "הרעיפו שמים ממעל ושחקים יזלו צדק".
23 = תק"ג לפ"ק.

לפרשת בראשית

בפסוק (בראשית א, ב) והארץ היתה תהו ובהו וגו' ויאמר אלוקים יהי אור ויהי אור וירא אלוקים את האור כי טוב. נראה לי לבאר חיבור פסוקים אלו, ע"פ מה דאיתא במדרש (בר"ר ב, ב): "והארץ היתה תהו ובהו, אמרה עליונים ותחתונים כאחת נבראו, מפני מה עליונים חיים לעולם ותחתונים מתים". והנה לא מצינו תשובה על זה.

וי"ל, דהקרא (בראשית א, ד) "וירא אלוקים את האור כי טוב ויבדל", הוא תשובה על זה. כי כפשוטו יש ליישב תמיהתה דוודאי על הרשעים אין לתמוה, כי חטאם ורשעתם נחמה להם, רק תמיהתה קיימת לכאורה על הצדיקים, כי מקרה אחד לצדיק ולרשע (קהלת ט, ב) כי יראה חכמים ימותו, רק ע"ז יש להשיב כי זה הוא לטובתם, כי גדולים צדיקים במיתתם יותר מבחייהם (חולין ז ע"ב). רק מה היא מעלתן, כי לאחר מותם הצדיקים יושבים ונהנים מזיו השכינה ומאורה משא"כ בעוה"ז. ואיתא במפרשים על דברי אגדה שהביא בפירש"י בחומש (בראשית א, ד) "וירא אלוקים את אור כי טוב", ראהו שאין העולם כדאי להשתמש בו עמד וגנזו לצדיקים לעתיד לבא, עכ"ל. ומפרשים²⁴ דאותו אור היה אור השכינה ממש, ולכך אינו כדאי שישתמשו בו הרשעים, רק לעתיד לבא יחזיר אותו, כמו שנאמר "לא יהי עוד השמש לאור יומם והיה ה' לך לאור עולם". וא"כ, הואיל דבעוה"ז א"א להיות אותו אור בעולם להנות הצדיקים ממנה מפני הרשעים, ולאחר מיתתן נהנין מאור זיו השכינה ולכך הוי גדולים במיתתן, א"כ הוי לטובה שמתים וראיה לעתיד לבא יהיה ה' לאור עולם ויקים "בלע המוות לנצח".

א"כ זו התשובה השיב בפסוק הנ"ל על תמיהת הארץ אמאי יהיו התחתונים מתים ולמה מנע מהעליונים, והשיב זו טובה לצדיקים משום וירא אלוקים את האור כי טוב, ואינו כדאי לעולם להשתמש בו וגנזו לצדיקים ומאותו אור נהנין לאחר מותם כי גדולים צדיקים במיתתן וכו', ואתי שפיר חיבור פסוקים הנ"ל, ודוק.

[מהיכן נברא האורה]

במדרש (בר"ר ג, ד): "שאל רבי שמעון בן יהוצדק לר"ש, שמעתי שאתה בעל אגדה מהיכן נברא האורה כו' אמר לו נתעטף הקב"ה כשמלה חדשה וממנו נברא האורה", עכ"ל. קשה, האין תלה השאלה מאחר שהוא 'בעל אגדה'. וי"ל דיש דיעות במדרש, חד אמר ממקום בית המקדש נברא, ובשחר טוב איתא הגרסא "מהיכן הביא הקב"ה את האור, ממקום בית המקדש". ורש"י פירש בפרשה זו בפירושו על הפסוק וירא (א, ד), "אף בזה אנו צריכים לדברי אגדה, ראהו את האור כי טוב ואין כדאי לעולם להשתמש בו עמד וגנזו לצדיקים לעתיד לבוא. ואם באת לפרשו כפשוטו כך פרשהו" כו'. ונפקא מיניה בין דברי האגדה לפירוש הפשוט זה הוא, דלפי דברי אגדה צ"ל דהאורה הי' בריאה חדשה שלא הי' עדיין בעולם כלל, דאי הביאו ממקום בה"מ אל העולם ובמקום בית המקדש הי' כבר אורה, א"כ שהקב"ה ראה שאותה אורה אין ראוי לעולם

להשתמש בה לא הי' לכתחילה להביאו לעולם.
ואם היה בריאה חדשה א"ש. והוא אתי שפיר, דבלא זה ידע התירוץ דהקב"ה הביא אותה אורה ממקום בה"מ, אבל כיון שאתה 'בעל אגדה' וס"ל הפירוש "ויבדל" הוא שגנזו לצדיקים לע"ל כיון שראה שאין העולם כדאי להשתמש בה, וא"כ מוכח שלא היה אור עדיין בעולם רק הי' בריאה חדשה, לכן שאל שפיר מהיכן נברא האורה, וק"ל.

[כח מעשיו הגיד לעמו - ארץ ישראל בזכות התורה שבע"פ]

בפירוש רש"י (בראשית א, א): "אמר ר"י לא הי' התורה צריך להתחיל אלא מהחדש הזה לכם שהיא מצווה ראשונה, ומה טעם פתח בבראשית משום כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים שאם יאמרו לסטים אתם כו' ברצונו נתנה וברצונו נטלה" כו'. והקשו המפרשים כולם כאחד, מפני מה כפל דבריו שאמר "מפני מה פתח בבראשית", ואם זה קושיא אחרת, מפני מה שהתחיל במלת 'בראשית' ולא 'בראשונה' כמו שדקדק רש"י בתר הכי, או משום הבית שהוא מן יתרו? דהל"ל רק 'ראשית ברא' כמו "ראשית חכמה" (תהלים קיא, י), אם כן האיך מיושב זאת בתירוץ? ויש ליישב ע"פ מה שכתבו המפרשים²⁵ על הא דאמרינן "ברצונו נתנה וברצונו נטלה" וכו', דרכו של מלך הישר שיתן לאחד מתנה ולחזור וליקח ממנו? ומיישבים, שבשביל זה מסיים הקרא "לתת להם נחלת גוים בעבור ישמרו חוקיו" גו', ועל ידי זה עשאו שנתקיים כל העולם מפני שהקב"ה התנה תנאי כו' כדכתיב (ירמיהו לג, כה) "אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתיו". א"כ כאן דעל ידי ישראל ששמרו חוקיו נתקיים כל העולם, הוי כל העולם שלהם ע"י תורתן, ובדין שייך להם הכל. אך הואיל דאיתא בסוף פ"ק דקידושין (מ ע"ב) גבי גדול ת"ת כו' דשכרו של תלמוד קודם למעשה, ויליף מהאי קרא לתת להם נחלת גוים בעבור ישמרו חוקיו²⁶, פירש רש"י (שם ד"ה בעבור) "ישמרו היינו לימוד כדאיתא ושמתם זו משנה". א"כ לפי מה דאיתא בש"ס בכמה מקומות (ב"ק לח ע"א; סנהדרין נט ע"א; ע"ז ג ע"א) דגוי העוסק בתורה הרי הוא ככ"ג, אם כן יש להם טענה אם גם הם למדו תורה אין הדין נותן ליטול מהם מה שנתן להן א"י, ואין מיושב מה שפתח בבריאת שמים וארץ משום כוח מעשיו הגיד לעמו, כנ"ל.
ואמרתי בזה הטעם מה דאיתא במסכת גיטין ס"פ הניזקין (ס ע"ב) הא דרבי יוחנן דרוב התורה על פה והא דכתיב "אכתוב לכם רובי תורתיו", תמוה קא מתמה, ליכתוב לכם רובי תורתיו הלא זה "כמו זר נחשבו". וכתבו תוס' ד"ה אתמוהי כו', "במדרש אמרינן כמו זר נחשבו דאומות העולם כתבו גם כן התורה, ואי הוי נכתב הכל [לישראל] היו אומות העולם גם כן כתבו הכל, ולהכי אמר אכתוב לכם רובי תורתיו הלא מה שכתבתי כמו זר העתיקו זרים".
והנה לכאורה היא גופא קשה, מפני מה הקפיד רחמנא שלא יעתיקו הכל, הלא הטעם דציוה הקב"ה לכתוב התורה על האבנים באר היטב בשבעים לשון כדי שכל אומה ולשון יכולים

25 שני לוחות הברית, תורה שבכתב, פרשת בראשית (בסופה ד"ה והנה הרב המזרחי) וראה פי' חזקוני כאן.

26 שם דרשו מפסוק אחר - תהלים קה, מד: "ויתן להם ארצות גוים ועמל לאומים יירשו בעבור ישמרו חקיו ותורתיו ינצורו".

להעתיקו. וי"ל, הוא הדבר אשר דברנו, דשכר של הלימוד לתת להם נחלת גוים, היינו בשביל הלימוד שתיהם דוקא תורה שבכתב ושבע"פ, כי התנאי היה נמי על שבע"פ, דכתיב "אם לא בריתי יומם", ולחד מ"ד עיקר הבריאה על שבע"פ. וכיון שלא יוכלו להעתיק תורה שבע"פ ולא יוכלו ללמוד לקבל שכר של א"י, דכיון שלא קיבלו התורה לא ניתן להם זכות בו. רק במאי ידעינן, במאי דהודיע להם כח מעשיו במעשה בראשית, שהיה התנאי נמי על תורה שבע"פ. והנה איתא במפרשים²⁷ הא דהקרא הראה לנו דעולם נברא בשביל התורה במעשה בראשית – במלת ראשית, דהתורה נקראת ראשית, בכי"ת בראשית דהיינו בשביל ב' ראשית, שבכתב ושבע"פ. א"כ מיושב שפיר בהאי תירוץ ד"כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים", ודוק.

[תורתו של רבי מאיר]

במדרש רבה (בראשית כ, יב) "בתורתו של ר"מ היה כתוב כתונת אור באל"ף". ויש לדקדק למה דווקא בתורתו של ר"מ היה כתוב כן, מאחר שר"מ לבלר וסופר כדאיתא בעירובין (יג ע"א), אם הדין הוא שצריך לכתוב כן יכתוב ג"כ בתורה של אחרים. ויש ליישב, דה"ק, לפי תורתו ולימודו של ר"מ דסבירא ליה, היה צריך לכתוב בתורתו כתונת אור באל"ף. לפי מה דאיתא בפסחים (כא ע"ב) "אמר ר' אבהו כל מקום שנאמר לא יאכל לא תאכל כו' איסור אכילה ואיסור הנאה במשמע עד שפרט לך הכתוב כדרך שפרט לך בנבילה דברי ר"מ, ר"י אומר דברים ככתבן" כו'. ואיתא במסכת סנהדרין (נט ע"ב) "אדה"ר לא הותר לו בשור לאכילה דכתיב לכם יהיה לאכלה ולכל חית הארץ ולא חית הארץ לכם". וא"כ לפי מה דסבירא לר"מ כל היכא דכתיב אכילה אפילו איסור הנאה במשמע, היה אסור לאדה"ר לעשות לו כתונת עור מחיה, דזה ידוע דכתונת עור היה מחיה. ע"כ היה צריך לכתוב כתונת אור באל"ף, כיון דעור נאסר לו מדנאסר לו חית הארץ בלשון לאכלה, ולשון אכילה כולל גם הנאה לר"מ, וק"ל.

לפרשת נח

[מעלת נח מול אברהם]

בפי' רש"י (בראשית ו, ט) "בדורותיו, יש מרבותינו דורשים לשבח שאילו היה בדור צדיקים היה צדיק יותר. ויש דורשים לגנאי לפי דורו הוא צדיק שאילו היה בדורו של אברהם לא היה נחשב לכלום", עכ"ל. והוא תמוה על אלו שדורשים לגנאי, הלא בגנות בהמה טמאה לא דיבר הכתוב כו' כדאיתא בב"ב (קכג ע"א). ועוד יותר תמוה על שינה הלשון באותם שדורשים לשבח קאמר שאילו היה בדור 'צדיקים' כו', ובהדורשים לגנאי פרט רק כדורו של 'אברהם', אמאי שינה דהל"ל בתרווייהו דור של צדיקים או דור של אברהם, וכוודאי לא לחינם שינה רש"י הלשון בהא. ונראה לפענ"ד, דהכוונה ששינה רש"י הלשון בהא דדרש לגנאי, ליישב למאי נ"מ דרשינן לגנאי על האי צדיק. והנה אותן שני דעות י"ל דמחולקים עוד בשני פירושים שכתב רש"י בפרשת לך לך (בראשית יז, א), שאמר הקב"ה לאברהם "התהלך לפני והיה תמים" - "כתרגומו,

27 ראה בעל הטורים כאן.

דרוש לפרשת חיי שרה

הדרוש הזה המדבר במעלות אברהם ודוד וברכת השלמים והצלחתם ויתרון ארץ אשר עיני ה' בה להקים עליה מלך חכם יושב על כסא אביו וממלכתו להכין אותה ולסעדה, דרשתי בבה"כ דק"ק קרעפעלד בש"ק פ' חיי שרה שנת תקע"א לפ"ק, בהודיע אותי שר הדתות (Ministre des Cultes) הריון הקסרה והמלכה מאריע לואיזע¹. והעתקתי הדרוש הזה ושלחתי למנחה להאיש היקר והנכבד כ"ה אברהם לאץ משגיח דבה"כ דק"ק קליעווע ביום ד' י' סיון תקע"א לפ"ק בקחתו את הנערה פארכה בת התו' הנכבד כ"ה צדוק לאץ ז"ל לו לאשה, פה קסאנטן ביום הנ"ל. יהודה ליב קארלבורג חפ"ק קרעפעלד והגלילות

דרוש לשבת פרשת חיי שרה בבאור פסוקי הפרשה וההפטר

ואברהם זקן בא בימים וגו' ויאמר אברהם אל עבדו זקן ביתו וגו'². ראוי לשום לב למה הוצרך להודיענו במקום זה שאברהם זקן בא בימים ושברכו ה' בכל, כאילו כל זה הקדמה למה שאמר אחר כך ויאמר אברהם אל עבדו וגו'. וכבר הרגיש בזה רש"י והביא הרמז בכל בגימטרי' בן. אבל כבר ספר הכתוב בפירוש לא במראה ולא בחידות שהיה לו בן, ואינו צריך להודיע עכשיו ברמז מה שהודיע כבר בפירוש.

אמנם לדעתי כוונת הכתוב בהקדמה זאת להודיענו גדולת הצדיק והצלחתו באחרית ימיו, כי כל מה שספרו הכתובים הקודמים מגדולת אברהם וכבודו בעיני העמים והשרים היה בימי תקפו וגבורתו, וכמו שאמרו לו בני חת שמענו אדוני נשיא אלקים אתה בתוכנו³, שכבר ראו בעיניהם שהכה מלכים גדולים והרג מלכים אדירים וחשבו עצמם מחוייבים לגמול לו טוב על אשר הציל אותם ואת ארצם מיד הצוררים, למען יוסיף עוד להתחזק בעדם ובעד עריהם אם יצטרכו עוד לעזרתו. ואברהם הבין שבני חת לרוב הכבוד אשר יכבדוהו ולגודל היראה אשר הם יראים מפניו א"א להם להשיב פניו ריקם, על כן הם אומרים איש ממנו את קברו לא יכלה ממך⁴, אבל הוא לא כך שאל, כי אם בכסף מלא בקש מהם אחוזת קבר, במכירה גמורה בלב שלם, בלי אונס והכרח

* תולדותיו ראה ירושתנו, ספר חמישי, תשע"א, עמ' לא-לב. כתב היד המתפרסם בזאת, נמצא בספריית ניו יורק - בית המדרש לרבנים, A 3707 MS (מספר סרט במכון לתצלומי כת"י בירושלים F 49857). התודה להם.

1 מריה לואיזה, ארכידוכסית אוסטריה, בתו של פרנץ השני קיסר האימפריה הרומית ואשתו השנייה של הקיסר הצרפתי נפוליאון בונפרטה, ילדה את נפוליאון פרנסואה ז'וזף שארל בונפרטה, הידוע כנפוליאון השני, ביום 20 במרץ 1811, כ"ד באדר תקע"א. שבת פרשת חיי שרה חל באותה שנה בכ"ז במרחשון.

2 בראשית כד, א-ב.

3 בראשית כג, ו.

4 שם.

זמן 'נותר', מהנין החמה או מעלות השחר

שם שם [שמות פרק יב פסוק י': ולא תותירו ממנו עד בקר והנותר ממנו עד בקר באש תשרפו. פירש רש"י: מה ת"ל עד בקר פעם שני', ליתן בקר על בקר, שהבקר משמעו משעת ניח החמה ובא הכתוב להקדים שאסור באכילה מעלות השחר, ע"כ. לשון זה צריך פירוש ולימוד. איך אפשר לומר שבקר משמע משעת ניח החמה, הלא הוכחה מפסוקים אין מספר שבכל מקום שנזכר במקרא-קדש בקר, הכוונה עלות השחר, כשהארכתי בספרי חלק התשובות שאלה י"ט¹. – הלא נאמר בקרבן תמיד עלת הבקר², ואם כן פסול להקריב קודם ניח החמה, והלא ידענו שנשחט ונקרב בהאיר פני המזרח זמן רב קודם ניח החמה³, אלא ברור שבקר הוא מעלות השחר, ואיך כתב רש"י שבקר משמע משעת ניח החמה.

ומצאתי במכלתא בפסוק ואכלו את הבשר⁴, אני אקרא והנותר ממנו עד בקר באש תשרפו. עד בקר למה נאמר. לא בא הכתוב אלא ליתן תחום לבקרו של בקר, ואיזה זה עמוד השחר, עכ"ל. ופירושו: ליתן תחום, הכוונה ור"ל להגביל ולהעמיד ולבאר נקודות הקצוות. וידוע הפרש בין יום ובין בקר – יום הוא דוקא מזמן שיצא השמש עד שקיעתו, והשחר והנשף אינם בכלל יום, אולם בקר נקרא מזמן עלות השחר, וכל משך זמן השחר בכלל בקר הוא. וברגע האחרון של השחר, [- -] יצא השמש. ומוכח ששתי קצוות השחר הן רגע עלות השחר ורגע ניח החמה.

ומא[מר] תוה"ק לא תותירו ממנו עד בקר, יש מקום לטעות ולומר שהכוונה עד סוף גבול הבוקר [שהוא] רגע ניח החמה, וביותר שנמצא כתוב במקום אחר והנותר עד יום השלישי באש ישרף (ויקרא טז), משמע שלא נעשה נותר עד יום השלישי, יום ממש, אחר ניח החמה, אבל בכל משך זמן השחר לא נעשה נותר ואוכלו אז אינו חייב. לכן בא הכתוב וכתב שנית והנותר ממנו עד בקר, ליתן תחום לבקרו של בקר, ר"ל להגביל וליתן התחום התחלת הבקר, וזה עמוד השחר, שלא תאמר עד בקר הכוונה סוף הבקר, ולשון בקר של בקר נראה לי שהוא בדרך משל ומליצה, התחלת וראשית הזמן נקרא בקר, וסוף הזמן נקרא ערב כמו ויאמר אלי עד ערב בקר אלפים

* מכתב ידו שנתקבל באדיבות צאצאו הרה"ג ר' אליעזר דן רלב"ג שליט"א מלייקווד. לתולדותיו של רבי יהוסף שווארץ ואודות כתב היד, ראה: ירושתנו, ספר שני, תשס"ח, עמ' פד-פה.

1 דברי יוסף, ח"ב, ירושלים תרכ"ב.

2 ויקרא ט, יז; במדבר כח, כג.

3 יומא כח ע"א. וז"ל הרמב"ם הל' תמידין ומוספין פ"א ה"ב: 'ואימתי זמן שחיתתן, של בקר שוחטין אותו קודם שתעלה החמה משיאור פני כל מזרח'.

4 שמות יב, ח.

שו"ת רבני אשכנז אודות המקווה בנירנברג

בשנת תרל"ה יסד רבי שלמה אנסבכר זצ"ל את הקהילה החרדית 'עדת ישראל' בעיר נירנברג ועמד בראשה עד לפטירתו (סקירה מקיפה אודותיו ראה בירושתנו ספר שלישי, ה'תשס"ט, עמ' שנט-שעה). במשך למעלה מעשר שנים מאז עלותו על כס הרבנות לא עלה בידו להקים בה מקווה כשרה כדת וכדין. רק בשנת תרמ"ח הצליח למצוא מקום מתאים, בבית מרחץ מקומי על יד הנהר. אולם עדיין היה צריך לחפור את המקווה. המקום הרחוק והאדמה הלחה העמידוהו מול תנאים כמעט בלתי-אפשריים. רבות טרח רש"א למצוא פתרון שיעמוד הן בתנאים ההלכתיים והן באפשרויות ההנדסיות.

בעקבות לחות האדמה היה צורך בתמיכה מסיבית בכתלי חפירת המקווה. נוסף לכך קיים לחץ של מי המקווה עצמם [השיעור המינימלי של מקווה הוא ארבעים סאה שהם קרוב לקוב מים, ולשיטה המצומצמת ביותר כ-2/3 קוב, כמות מים כזו יוצרת לחץ של קרוב לטון או 2/3 טון על כתלי המקווה ועל קרקעיתו], ולשם כך יש צורך לבנות קירות-תמך עמידות בלחץ. אולם מדוחק המקום, לא היתה אפשרות לתמוך את החפירה באבני בנין.

לאחר התייעצות קיבל רש"א עצתו של מהנדס, לתמוך את הקירות בלוחות ברזל. הפתרון ההנדסי הזה העלה בעיות הלכתיות שונות. רש"א דן בנושא תוך עיון נרחב בספרי הפוסקים השונים, הוא הציע את שאלתו בפני כמה מרבני אשכנז: רבי עזריאל הילדסהיימר, רבי משה פינחס אלחנן (הילה) וועכסלר, ורבי יונה רוזנבוים. למעשה, שני נידונים שונים באו כאן: בניית המקווה - שהוכשרה ע"י המשיבים, ואופן הבאת המים למקווה - שלא הוכשרה לבסוף.

שאלתו של רש"א ותשובותיו של רש"א התפרסמו בשו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר, ח"א סי' רב; קובץ תורני זהר, כרך יא (שבט תשס"ג), עמ' כח-לא. תשובות שני הרבנים האחרים מתפרסמות להלן לראשונה מתוך גלויות הדואר המקוריות שנמסרו באדיבותו של הרב ישעיהו נתן פרייליך מלונדון¹. ההדגשות שבמכתבי הרבנים - נעשו במקור.

*

רבי משה פנחס חיים מנחם אלחנן הנלי הילה ווכסלר נולד בשוואבאך בשנת תר"ג לאביו רבי שלמה, אחיו של המרא דאתרא רבי אברהם ווכסלר. בבחרותו למד בישיבת צ'ל, אותה יסד אבי אמו השתדלן הנודע רבי מנחם מנדל רוזנבאום, וקנה בה תורה מפיו דודיו רבי יונה רוזנבאום ורבי אליהו רפאל רוזנבאום. את לימודיו המשיך בישיבת ווירצבורג אצל רבי יצחק דוב הלוי באמברגר. יש אומרים שיצק

1 תודתי להרה"ג ר' מאיר פוזנא, מח"ס אור המאיר, ממודיעין עילית, שעבר על החומר והעיר את הערותיו. תודה מיוחדת מובעת בזאת להרה"ג ר' אברהם אנגל שליט"א, הרב הממונה על כשרות המקוואות בעיר אלעד, שבקיאותו ההלכתית בדיני מקוואות וידיעותיו ההיסטוריות והפרקטיות בתחום מסובך זה סייעו בידי להבנת הנושא. אחרון חביב הרה"ג ר' יוסף פראגר שסייע בתרגום המילים מלשון לע"ז ובביאורם בהקשר ההלכתי.

מים גם על ידי הכתב סופר¹ בישיבת פרסבורג. לאשה נשא את בת דודו רבי אליהו רפאל. רבי הילה חמק מלימודים אקדמאיים שכמעט נכפו עליו בחברתו הקרובה בלחץ התקופה, נטה לפרישות ושקד על ספרי קבלה, בהם עשה חיל. בעיר מולדתו שוואבאך עסק בהרבצת תורה לבני הנעורים והתכתב עם גדולי רבני דורו. פירסם מאמרים שונים, וגם את החוברת 'דבר אזהרה לישראל', בה חזה את בואה של השואה ששים שנה לפני התרחשותה. הוצעה לו רבנות האגף האורתודוקסי של הקהילה הכללית בפראנקפורט דמיין, אולם בעצת רש"ר הירש רחה את ההצעה. הוצעה לו גם רבנות העיר פאריס, אך גם את זו רחה בעצת מהרי"ל דיסקין. בערוב ימיו כיהן כרב קהילת הכברג, ותלמידים רבים מכל רחבי גרמניה הגיעו אליה כדי ליצוק מים על ידיו. נפטר בכ"ו בסיון תרנ"ד ונקבר בהכברג.

רבי יונה רוזנבאום היה צעיר בניו של רמ"מ רוזנבאום מצל הנ"ל. נולד בשנת תקפ"ב ולמד אצל רבי אליעזר ליזר ברגמאן עד עלותו לארץ ישראל. את לימודיו המשיך אצל רבי יצחק דוב הלוי באמברג בוויזנברון ובוירצבורג. לאחר מכן יצא לפיורדא לשמש את הפוסק הגדול רבי מנחם מנדל קארגאו, ודבק בו ובתורתו, עד שהיה לנושא כליו והוציא לאור – יחד עם חברו רבי אשר אנשל שטרן אב"ד האמברג – את חיבורו של רמ"מ קארגאו 'גידולי טהרה' ספר יסוד בהלכות מקואות. אחר שובו לצל, הרביץ בה תורה לבני הישיבה. על תלמידיו נמנה רבי הילה ווכסלר הנ"ל. לבחורים שנאלצו לעבוד למחייתם, קבע שיעור קבוע לפנות בוקר, בין השעות 2 ו-6. את בתו הבכורה מרת צערליין השיא לרבי דוד צבי הופמאן בעל 'מלמד להועיל'. נפטר בחול המועד סוכות תרנ"ה ונקבר בהושענא רבה בחלקת המשפחה בבית הקברות של שוואנפלד.

א. לשון השאלה

הנה כבר ידוע לאדמו"ר שאין בעירי עד עתה מקוה כשרה, וטרחתו זה כמה למצוא תרופה, ועלתה בידי ב"ה עד הנה למצוא מקום אצל הנהר בבית מרחץ של נכרי א', אבל היו בזה כמה מניעות, עד שמצאתי און לי ע"י אומן א' שאמר לחפור² בקטונית³ (קאבינע) אחת עד שיבואו מים ע"י סמיכת הנהר⁴. אבל מאחר שחומות המרחץ נמוכות, אין להם יסוד מוצק וחזק, וע"כ הוא מהצורך לעשות תחבולה בחפירת העומק. והנה עלה בדעתו (מאחר שאין מקום רחבת ידים לעשות חומה בצורה לעומק המקוה), לעשות טסין⁵ של ברזל בארבע דפנות וברצפת המקוה, וכל הטסין יהיו עשוין בלזבזין⁶ לכל ד' צדדיו, ומנוקבין לקבל (שרויפן)⁷ כי הטסין לא יהיו כי אם חלקים חלקים מהדפנות. ומאחר שאלו הטסין הן מקבלים טומאה, ועוד שיש להן בית קבול

2 כלומר, חפירה לעומק.

3 קיטונית, חדר קטן. [בית שער הפתוח לגינה ולקיטונית" (מנחות לג, ב)].

4 כלומר: מים הספוגים באדמה שסביבות הנהר יחלחו אל החפירה.

5 לוחות.

6 "לזבזים" (כלים פי"ח מ"א), "לזבזין" (רש"י שמות כה, כה; פסחים מח, ב ועוד). היינו מסגרת בולטת בשולי הטס.

7 ברגים.

ע"י הלזבזין, קשה הדבר בעיני לטבול בתוכן, דלכאורה יש להן דין כלים⁸. והנה באמת עיינתי בתשו' הרבה, ובפרט ס' גדולי טהרה בעניין עשיית הכלים לשם מחובר לקרקע, ועוד בשו"ת נודע ביהודה מהדורה תניינא [יו"ד] קל"ז, בנסרים שעשאו לשם מחובר, ובתשובת מהרי"א יהודה יעלה [ח"ב] סי' רי"ב משמע שאם נתמלא הבית קבול ע"י התוך עופרת, בטל מתורת כלי. ואני רוצה לעשות ע"י סיד (צעמענט)⁹ שנעשה כאבן וא"א להוציא כ"כ¹⁰ בכוח גדול. ומאחר שדבר זה חדש שלא היה לעולמים, וגם הרב דק"ק שוואבאך¹¹, אשר כבר עשה מקוואות הרבה, לא בא לידו כזאת, אמרתי אחכמה על ידי רחוק ממני אדמו"ר. ע"כ ימחול לי רבוני שאטריח עליו, כי הדבר חשוב מאד בעיני, לעשות בכאן תקון ע"י מקוה כשורה. והנה נדברתי עם (אינגעניער)¹² ואמר שהוא בלתי אפשר להעשות במקום הנ"ל, כי אם ע"י אייזערע¹³ וואַנדע¹⁴ שיעשו למדת החלל ויחברו אחת אל אחת ע"י שרופען¹⁵ וחומת ברזל הנ"ל תחזיק הקרקע למען לא תפול החומה החלושה שאצלה. ואחר שהטסין יהיו מחוברין במקומן היטב, יוצק הסיד מתוכו, וימלא בין הלזבזין הצריכין לחבור הטסין ע"י שרופען, ולא יהיה נראה כ"א דופן חלק של צעמענט. והנקב שיהיה בתחתית יהיה להסגר ברובי המים ע"י פענדיל¹⁶ כמבואר בגדולי טהרה היטב.

ב. תשובת רבי אלחנן ווכסלר בענין הכנת בור הטבילה במקוה

שוכט"ס לרעי וחביבי ידידי היקר המו"מ בתו"י מהורר"ש א"ב נ"י מפני הקיצור לא הבנתי דבריך כראוי, ואעבור עליהם כדי שתדע אם הבנתיים. דהיינו שבעל

8 בתורה (ויקרא יא, לו) נאמר: "אך מעין ובור מקוה מים יהיה טהור", ומכאן למדו חז"ל (תורת כהנים שמיני פרשה ט הלכה א) שבור צריך להיות כמו מעין "שעיקרו בקרקע". דהיינו, כשם שמי מעיין נוגעים בקרקע, כך מי בור המקוה צריכים שיגעו בקרקע, אבל טבילה בתוך כלי אין לה דין מקוה. וכתב הרא"ש (הלכות מקוואות סי' א) שטבילה בכלי פסולה מדאורייתא לפי כל השיטות. ובמשנה (מקוואות פ"ד מ"ה) נאמר שגם אם יחברו את הכלי לקרקע לא יועיל החיבור להכשירו לטבילה. בדורות הקודמים היו חופרים בור למקוה על ידי בניית קירות אבנים מחופים בטיט, אבנים אלו שהם מחוברים לאדמה דרך בנין נחשבים כחלק מה'בור' והמים שבתוכו נוגעים בקרקע. אמנם אם מוסיפים חיזוק ותמיכה שאינו דרך בנין לקירות אלו, מתבטל השם 'בור' שאמרה תורה והטבילה בתוכו נחשבת לטבילה בכלי שהיא פסולה מן התורה (ע"פ המבואר בספר מקוה מים מאת ר"י כץ, ח"ג פ"ב).

9 מלט.

10 אולי יש טעות כתיב וצ"ל: כ"א – כי אם

11 רבי יהודה ליב ויסמן, רבה של שוואבאך בין השנים תרי"ז-תר"ס.

12 אינג'ינר, מהנדס.

13 אייזע[נ]ראע (?)

14 קירות ברזל.

15 ברגים.

16 ונטיל, פקק, שסתום.

מורה מקומות

של ה"ת זה תיכות גמרות כפירדא

הקיצ דתקפה לפ"ק

ה"ת היה בכ"מ דף ק ע"ג וע"כ סוג דתקפה כה"ן
לקה שייך הגמ' בכ"מ דף ק"ב וכל"כ דף ק"ה סג' ומרחה
כבש"ה דף י"ב ע"ג סוגית מתוך . על חב השבועות מהג"ה הנ"ל
לזה שייך כביצה דף ל"ב ע"ב . מתני' ג' דברים וכו' . כ"פ נשא מהג"ה
גם שייך לזה שכת דף ל"ט ע"ב חמי עכ"ה . כ"פ כבעלין . עלה לך קרח . מהג"ה
כיוצא דף י"ד ע"ג מתני' ג' ימים וכו' . כ"פ חוקת - בללך . מהג"ה הנ"ל
כיוצא דף ט"ג ע"ג נב' . מהג"ה הנ"ל . כ"פ המצ"ל - מהג"ה

הלכה ותוספות

מראה מקומות לשיעורי 'הלכה ותוספות' (הו"ת) של רבי וואלף האמבורג

ישיבה מאחורי אשה באוטובוס*

כ"ח שבט תשל"ז

למע"כ הרה"ג ר' מאיר גרינבוים שליט"א
אחדשה"ט כמשפט

בענין האיסור לישב מאחורי אשה, הא דמבואר בברכות (דף סא ע"א) "לא יהלך אדם אחורי אשה בדרך ואפילו אשתו" וכו' (וכן בקדושין פא ע"א¹), ושם פירש רש"י, שגנאי הדבר לילך אחר אשה ואפי' היא אשתו. משמע דאינו איסור דרבנן, רק דרך גנאי.

והנה הטור באה"ע (סי' כא) כתב: אסור להלך אחריה אלא רץ ומסלקה. וכן ברמב"ם (איסורי ביאה פכ"א הכ"ב) כתב לשון איסור, וכן בסמ"ג (ל"ת סי' קכה), וכן פסק השו"ע (אה"ע סי' כא סעי' א) ומשמע שהוא גדר ותקנת חכמים.

ובטעם הדבר יש שרצו לומר טעם אחד שהוזכר בב"י (יו"ד סי' קצג) בשם הרא"ש (בפרק התינוקות סי' ב): "ונוהגת עצמה כל שבעה כנדה וישבה לה לגיסה כשאר נדות כדי שלא יהא הרגל". וכתב שם במעדני יו"ט (אות צ): "וישבה לה לגיסה. כלומר מן הצד מרוחקת, שכן הוראת שם נדה". וציין שם לדברי הרמב"ן פרשת ויצא (לא, לה): "והנכון בעיני כי היו הנדות בימי הקדמונים מרוחקות מאד... וכמו שהזכירו רבותינו בברייתא של מסכת נדה... אמר רבי יוחנן אסור לאדם להלך אחר הנדה ולדרוס את עפרה שהוא טמא כמת כן עפרה של נדה טמא" וכו', ע"ש. וכן הובא במנורת המאור (נר ג כלל ו חלק ה פרק ג), וכן בשל"ה בפרשת ויצא שאסור לדרוס את עפרה של אשה נדה. וכן הובא בספר טהרת ישראל (יו"ד סי' קצה ס"ק כה). וכן הובא במקור חיים ביו"ד סי' קצ"ה ס"ק ז², שרק אחרי אשתו נדה אסור. ואף שקשה לומר כדבריהם, דברמב"ן מבואר שרק היה בימיהם ועכשיו לא נהגו כן, וא"כ לא משמע שזה איסור שלא לדרוך על עפרה, וגם לא מצאנו אלא שנהגו ליהרר, דהיינו מעלה יתרה ולא איסור, ולא נמצא גם לבר מעלה שום פוסק שכתב הכי. ומה שכתב הרמב"ן שמקורו בשם ברייתא דמס' נדה³, אף שיש בו שיבושים רבים וגדולים, מ"מ הוא מחז"ל רק נפלו בו שיבושים.

* נתקבל בתורה מבני משפחתו שיחיו (העריכה והערות השוליים מהמערכת).

1 רב ורב יהודה הוו קאזלי באורחא כו'. ובביאור הגר"א, אבה"ע סי' כא ס"ק ה, ציין לגמ' זו כמקור להלכה בשו"ע. ועי' בשו"ת הרשב"א ח"א סי' תקפו, ז"ל: "דהא דאמר לרב יהודה כשרין כגון מאן כגון רבי חנינא וחביריו לצאת ידי הרהור קאמר ומדת חסידות".

2 מקור חיים ותפארת צבי, לרבי שניאור זיסקינד גונדרשהיים אב"ד טריד, אופכך תקנ"ח, שם תפארת צבי ס"ק ז.

3 ברייתא דמסכת נדה, נדפסה בתוך ספר תוספתא עתיקתא, י"ל ע"י רח"מ הורוויץ, פפד"מ תר"נ.

בדין יבמה שנפלה לפני מומר

הגאון רבי חיים יהוסף רלב"ג, נולד בשנת תרע"ג בירושלים שבין החומות, בן למשפחות רם בישראל - שושלת של עשרים וששה דורות המשמשים בקודש ברבנות והרכבת תורה, צאצא לרבי ליבל'ה שפירא מקובנה ושאר בשר למשפחת מהרי"ל דיסקין מבריסק. הוא נקרא על שם זקנו, יליד אשכנז ומחכמי ירושלים וגדוליה, רבי יהוסף שווארץ בעל 'תבואות הארץ', חמיו של זקנו רבי אליעזר דן רלב"ג.

את תורתו קנה בשיבת 'עץ חיים' ומגדולי ירושלים דאז - מורו ורבו רבי איסר זלמן מלצר, שהעריכו ביותר, ומשאר רבי צבי פסח פרנק, עמו למד בחברותא מדי שבת במשך שנים רבות, ונסמך להוראה על ידיהם, ומגדולי ירושלים האחרים, כרבי יעקב משה חרל"פ, ורבי שמשון אהרון פולנסקי הרב מטפליק. בשנת תרצ"ה הגיע לארצות הברית, ובמשך כשבעים שנה נשא בעול הרבנות, ולחם משמרתה, וקירב מאות יהודים לאביהם שבשמים. היה מראשי אגודת הרבנים של ארצות הברית, לצידם של גדולי התורה כרבי אליעזר סילבר, רבי אהרן קוטלר ורבי משה פיינשטיין. היה חלוץ ארגוני הכשרות, ופעל להביא את תודעת כשרות המזון לכל יהודי בכל פינה בארצות הברית.

בשנת תשי"ט פרסם את חיבורו "אמרי יהוסף" על ספר מצוות קטן לרבי יצחק מקורביל. בשבת נחמו, י"ג במנחם אב תשע"א, נסתלק לבית עולמו, שבע ימים ופעלים. ארונו הובא חזרה לעיר הולדתו, ונטמן בחלקת אבותיו בחלקת הפרושים שבהר הזיתים מול מקום המקדש. דברי תורתו דלהלן, נתקבלו באדיבות נכדו הרה"ג ר' אליעזר דן רלב"ג שליט"א מלייקווד.

א. כתב המרדכי, יבמות סי' כט (ב ע"ב בדפיו) "תשובת שאלה לרבינו גרשון בר' יהודה ז"ל, יבמה שנפלה לפני יבם מומר לעבודת כוכבים אינו נפטרת בלא חליצה דכמו שאם קידש קדושו קדושין וצריכה ממנו גט לענין חליצה נמי צריך" וכו' ע"ש.

והביא בשלטי הגבורים שם (סוף אות ו) קושיית הר"ר אברהם הגדול, וז"ל "דבר תימה הוא אי בעיא חליצה ממנו, כי במקום ערוה הוא וקנאים פוגעים בו, כי גם הנבעלת לארמאי קנאים פוגעין בו". וא"כ כיון שאותה יבמה אסורה להנשא לאחי בעלה המומר, שהרי דין זה דקנאין פוגעין בו מוכיח שאין לה בו אישות, ממילא היתה צריכה להפטר לגמרי אפילו בלא חליצה.

ב. והגאון רבי משה פיינשטיין זצ"ל בספרו אגרות משה (אבה"ע ח"א סי' מ), תמה על קושיית הר"ר אברהם הגדול, "תמוה מאד, מנא ליה דבר חדש כזה בלא ראייה. וגם הא דבת ישראל שנבעלה לארמאי ממש, נמי לא מצינו שיהיה בזה דין קנאין פוגעין. דמסברא אין לומר דבר כזה, וצע"ג ב' הדינים שלו".

והוכיח הגאון הנ"ל דדעת הרמב"ם אין קנאים פוגעין אלא בכא על הנכרית, ולא בכא על ישראלית וגירות ושפחה מומרת. והוכיח זאת ממה שכתב הרמב"ם בהל' איסורי ביאה (פי"ב הי"ד), "הבא על שפחה ואפילו בפרהסיא ובשעת עבירה אין הקנאין פוגעין בו, וכן אם לקח

פדיון שבויים

לשאלת החלפת "בני ערובה" במחבלים

מבוא: שבי ופדייה | פדיון - ביותר מכדי דמיו | יתר מכדי דמיו - במקום סכנת
נפש | יתר מכדי דמיו - בפדיון עצמו | סיוע אחרים - לפדיון עצמו שע"י יתר
מכדי דמיו | הפדייה - במנהג ישראל | גליון "עלי עין" (רשימה ביבליוגרפית)

מבוא

גמ' בבא בתרא ח ע"ב: "אמר ליה רבא לרבה בר מרי, מנא הא מילתא דאמור רבנן דפדיון שבויים מצוה רבה היא. א"ל, דכתיב 'והיה כי יאמרו אליך אנה נצא ואמרת אליהם כה אמר ד' אשר למות למות ואשר לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב ואשר לשבי לשבי', ואמר רבי יוחנן, כל המאחר בפסוק זה קשה מחבירו. חרב קשה ממות, אי בעית אימא קרא ואי בעית אימא סברא, איבעית אימא סברא, האי קא מינוול והאי לא קא מינוול, ואבע"א קרא 'יקר בעיני ד' המותה לחסידיו'. רעב קשה מחרב אי בעית אימא... האי קא מצטער והאי לא קא מצטער, איבעית אימא קרא 'טובים היו חללי חרב מחללי רעב' וגו', שבי קשה מכולם דכולהו איתנהו ביה" - פירש רש"י "שהוא ביד העכומ"ז לעשות בו כל חפצו אם למות אם לחרב אם לרעב". ע"כ.

וכה הם דברי הרמב"ם ז"ל (מתנות עניים פ"ח ה"י): "פדיון שבויים קודם לפרנסת עניים ולכסותן, ואין לך מצוה גדולה כפדיון שבויים שהשבוי הרי הוא בכלל הרעבים והצמאים והערומים ועומד בסכנת נפשות. והמעלים עיניו מפדיונו הרי זה עובר על לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך ועל לא תעמוד על דם רעך ועל לא ירדנו בפרך לעיניך, ובטל מצות פתוח תפתח את ירך לו ומצות וחי אחיך עמך ואהבת לרעך כמוך והצל לקוחים ממות והרבה דברים כאלו, ואין לך מצוה רבה כפדיון שבויים", עכ"ל.

* רבי דוד צבי הופמן נולד בבני ברק בשנת תש"ב לאביו רבי משה יונה, ונקרא על שם אבי זקנו רבי דוד צבי הופמן ראש בית המדרש לרבנים בברלין בעל 'מלמד להועיל'. כל חייו היו מקשה אחת של עמל ויגיעה בלימוד התורה ובקיום מצוותיה בתכלית הדקדוק. ניהן בידיעות תורניות מופלגות ובכשרונות מופלאים - שמעט מהן באו לידי ביטוי בסקירות תורניות שכתב, בעריכת 'אוצר מפרשי התלמוד' וספרים אחרים, בהרבצת תורה לרבים, ובהוראת דבר ה' למבקשים, אך מעולם לא אמר לעצמו די, ותמיד חיפש את דרך העליה הרצופה במסילה העולה בית א-ל. גם כאשר שימש כרב לתלמידים וכמורה לרבים, קיים צו חז"ל 'עשה לך רב', בפניהם פתח את נבכי נפשו הצמאה לאלקים, ועשה ככל אשר הורוהו. תובען בדרישותיו הרוחניות כלפי עצמו, ורך כקנה כלפי זולתו, אותו המליך בנעימות ופיוס. את קיום ההלכה תבע בגאון - אך בעיני עצמו כאזוב קיר. התייסר ביסורים שרוממוהו, ויצאה נפשו לאלוקיה בערב יום הכיפורים תשע"ב. (המאמר נרשם על ידו בשנת תשל"ב, ונמסר באדיבות בני משפחתו שיחיו).

ומאז גלה עם ישראל יחדוהו שתיים אלה משאר העמים: ניוול, צער ומות - מחד, וקיום "מצוה רבה" מאידך. אם נגזר על יחידים וקהלות בכל תקופה ודור להמסר ביד עכו"ם לעשות בהם כרצונם, הנה תמיד עמדו השאר במסירות נפש עילאית מעל ומעבר לכוחם לפדותם ואף ביותר מכדי דמיהם, ועתים למחרת נהפכו הדברים ושבויי אתמול הפכו לפודים וחוזר חלילה¹. כוחה של ראשונה עמד לעם שלא יתערב ויטמע בין סביבותיו, ומזכותה של שניה עדיין הוא חי וקיים ונאמן ליעודו הנצח. וחביבה מצוה רבה זו לעם ישראל עד שגם לאחר שהותקן שאין פודין את השבויים יתר עד כדי דמיהם מפני תיקון העולם, כבר נהגו להחמיר בכל ספק בתקנה ולפדותו וכפי שיבוארו הדברים לקמן.

אמנם אם מסורת קדושה זו העמידה דורות מקיימה, ונסיבות מצב האומה מאז, יצרו ספרות הלכתית ענפה בפרטי הליכותיה, כמובן יש בכל מקום וזמן מבחן שונה והלכות אחרות לפי התנאים שבהם. שורות הבאות כוללות משא ומתן תורני בדבר היתר החלפת בני ערובה תמורת מחבלים, שאלה שנתעוררה בעקבות מעשי חטיפה של המחבלים בארץ ומחוצה לה. מתוך כונה להצביע על הרקע ההלכתי לשאלה זו ולעמוד על שורשיה בלב, וכמובן שנמנעתי אף מלהתקרב לנתיב ההלכה, ומאשר "טבעה" של סקירה תורנית מעין זו מחייבת לבל הכנס לפרטי העובדות, יערכו הדברים בזה סביב הציר המרכזי של הנושא בלבד.

* * *

פדיון - ביותר מכדי דמיו

גמ' גיטין מה ע"א: "מתני', אין פודין את השבויין יתר על כדי דמיהן מפני תיקון העולם" וכו'. ובגמ' "איבעיא להו האי מפני תיקון העולם, משום דוחקא דציבורא הוא - פי' רש"י, "אין לנו לדחוק הצבור ולהביאו לידי עניות בשביל אלו", ע"כ - "או דילמא משום דלא לגרבו ולייתו טפ"י, פי' רש"י, "דלא ימסרו עכו"ם נפשייהו וליגרבו ולייתו טפ"י מפני שמוכרין אותו ביוקר. ונפקא מינה אם יש לו אב עשיר או קרוב שרוצה לפדותו בדמים הרבה ולא יפילוהו על הציבור". ע"כ. "ת"ש, דלוי בר דרגא פרקא לברתיה בתליסר אלפי דינרי זהב" - פי' רש"י "אלמא משום דוחקא דציבורא הוא", ע"כ. "אמר אביי, ומאן לימא לן דברצון חכמים עבד דילמא שלא ברצון חכמים עבד". את"ד הסוגיא.

ביאור הדברים, הנה מעיקר הדין יש לפדות השבוי בכל אמצעי הניתן לפדותו, ואין צורך להתחשב בתוצאות העלולות להיסב מכך מאוחר יותר. יש לפדותו בכל אמצעי - משום חשיבות פעולת ההצלה ד"כולהו אתנהו ביה". ואין צורך להתחשב בתוצאות הנסיבות - מכיון שאין ליחס לאדם תוצאות אלו ולחייבו עליהן אף מדיני הגרמות, כמובא בשו"ע חו"מ סי' שפח סעי' 1

1 וראה עוד רבינו בחיי, וישלח לב, ט, על דברי המדרש אם יבוא עשו וכו' אלו אחינו שבדרום וכו', וכן ברמב"ן

שם.

נוסח ספירת העומר הקדום

שו"ע או"ח סי' תפט סעי' א: "בליל שני אחר תפלת ערבית מתחילין לספור העומר... ביום הראשון אומר, היום יום אחד (הגה: בעומר), עד שמגיע לשבעה ימים ואז יאמר, היום שבעה ימים שהם שבוע אחד (הגה: בעומר)". ובט"ז (ס"ק ג) ושאר אחרונים הביאו נוסח שמסיים: לעומר. המחבר לא כתב תיבת 'בעומר' או 'לעומר', כיון שהעתיק את לשון הטור שלא הזכיר סיום הספירה. אבל הרמ"א הוסיפה על פי המובא בבית יוסף בשם תשובות הרשב"א (ח"א סי' תנז): "שאלת אם צריך לומר היום כך וכך לעומר או היום כך וכך. תשובה, הכל אחד אבל יותר ראוי לומר כך וכך לעומר כדי לבאר יותר".

הנהגים שלא לסיים 'בעומר' או 'לעומר'

וראה בשו"ת מהרש"ל (סימן סד), שנשאל מה קיבל מזקנים בענייני התפילה, והשיב: "דע, לא זכיתי לקבל מאמ"ז החסיד מהר"ר יצחק ז"ל אפי' ככלב המלקק מן הים, כי בימי חורפי יגעתי בתלמוד ובפלפול ולא בדקדוקי תפילה, וחבל על דאברין ולא משתכחין... גם זכורני בעניין ברכת ספירת העומר, היה אומר היום שני ימים או ג' ימים, ותו לא. ולא אמר בעומר, ואף שבתשובת הרשב"א כתב לישב הנוסח, ואמר שהוא מבואר יותר. אכן הוא לא קבל כן". ויש לבאר מדוע לא הביאו בטור ובית יוסף תיבת 'בעומר', דלכאורה נראה שעדיף לנהוג כדעת הרשב"א. שהרי גם לפי דעת האומרים שאין צורך להוסיף 'לעומר' או 'בעומר', אין בהוספה זו אלא ביאור למעשה המצוה ואינה מגרעת מן המצוה, ומדוע לא יאמרו? ונראה שלדעת הטור והשו"ע אין צריך לאומרה, וכפי שמדגיש מהרש"ל.

הנהגים לומר 'שהיום'

במנהגי מהרי"ל, הלכות ספירת העומר, סימן טו: "והיה מנהג במגנצא ששמש העיר היה מקבץ אליו בבית הכנסת כל הנערים אחר סיום התפילה, והיה מברך עמהם בקול רם: בא"י אמ"ה אקב"ו על ספירת העומר שהיום יום אחד [ולא נאמר 'לעומר']. והולך ומונה כן כל מנחה עד סוף השבוע. אמר שהיום שבעה ימים שהם שבוע אחד...". ונראה שספרו עם הנערים אחר מנחה, כי לא יכלו להמתין עד אחר תפילת ערבית המאוחרת. ובמהדורת מכון ירושלים הובא שבכמה מכתבי היד נוסף: "ואז מהרי"ל היה עונה אמן אחר סיום מנין הימים, ולא בסיום הברכה". ודבר זה צריך ביאור: היכן מצינו אמן אחר קיום המצוה? נוסח שהיום נזכר ברוקח סי' רצד (וכן במעשה רוקח סי' צ), בראבי"ה סי' תקכו, ומשם באור זרוע סי' שכט, ובמרדכי מגילה רמז תתג. וכן הוא בתניא ובמנהגי מהר"א קלויזנר סי' כא.

קבורת קדושי השואה הי"ד בלונבורג

עיונים הלכתיים בעקבות מציאת מקום קבורתה של סבתי
מרת חנה מרתה עמנואל-גולדשמידט הי"ד והקמת מצבת זיכרון

פרק א

המשנה במסכת יומא פרק ח' משנה ז' עוסקת בדנינו של אדם שנפלה עליו מפולת בשבת. הדין האמור במשנה הינו שמפקחין עליו את הגל. מצאוהו חי – מפקחין עליו את הגל ומנסים להצילו. אם מת – יניחוהו על מקומו. מדברי המשנה עולה, שאין מחללים את קדושת השבת ויום כיפורים על אדם שנקבע מותו ואין מפקחין מעליו מפולת או גל האבנים, כי פיקוח הגל הינו מלאכת חופר האסורה מן התורה. מכאן נלמד שגם לא הותרה הבאת מת לקבורה בשבת, שהרי גם חפירת הקבר וכיסויו הינם בכלל מלאכת חופר ובונה האסורות בשבת ויום טוב.

הלכה זו קיימה במלואה בסבתי מרת חנה עמנואל הי"ד, אשר נפטרה בשבת קודש א' אייר תש"ה. סבתי חנה-מרתה, הובלה ע"י הנאצים ימ"ש יחד עם עוד כ-2400 יהודים ממחנה הריכוז ברגן בלזן אל יעד בלתי ידוע בקרונות רכבת שיועדו למסע בהמות. בליל שבת הגיעה הרכבת לפאתי העיר לונבורג הנמצאת כחמישים ק"מ דרומית מזרחית לעיר המבורג. הרכבת עצרה בשבת בבוקר לא הרחק מתחנת הרכבת של לונבורג כדי להוריד את המתים. בעצירה זו הורדו שתיים עשרה גופות. חמישה מתוכם נקברו ליד הפסים ע"י נוסעי הרכבת, השאר לא זכו לקבורה כיון שהרכבת המשיכה במסעה האיום.

הרכבת נעצרה ביום ה-13 למסעה ע"י כוחות הצבא האדום ליד העיירה טרוביץ במזרח גרמניה. במהלך הנסיעה וגם לאחריה נפטרו יהודים רבים, סך הכל כחמש מאות במספר הי"ד. חלק מהנפטרים קבורים בקברי אחים בתחנות ביניים שבהם עצרה הרכבת, ואילו השאר, נפטרו ממחלות ותשישות כללית בימים שלאחר השחרור, ונקברו בחלקה בבית עלמין יהודי מיוחד שהוקדש לשם כך בעירה טרוביץ.

דודי ר' יונה ז"ל מתאר בספרו "יסופר לדור" (עמ' 169) את פטירת אמו האהובה, והוא מציין ששנים לאחר מכן, שאל את הגאון הרב שלמה זלמן אויערבך זצ"ל, האם לו היה הדבר ביכולתו [למעשה הוא היה תשוש עקב תנאי הרעב במחנה ברגן בלזן וברכת] היה מחויב לקבור את אמו בשבת. הגרש"ז השיב שאסור היה לו לקבור את אמו בשבת, גם אם ברור שבגלל זה היא לא תובא לקבורה לעולם.

דודי ר' יונה, משבץ בספרו פסוקים רבים הממחישים את הצרות והתלאות האימות שאותם עברה המשפחה, אך בתיאור פטירת אמו בספר "יסופר לדור" שהתפרסם בשנת תשנ"א אינו מזכיר את הפסוק בתהלים עט, ב, על חללים שלא נקברו בחורבן הבית – "נתנו את נבלת עבדיך

מאכל לעוף השמים, בשר חסידך לחייתו ארץ", מסתמא משום שהדברים שאירעו שם היו מספיק עצובים ומדכדכים גם בלי הפסוק המצמרר ממזמור ע"ט. והנה, המדרש בילקוט שמעוני מקשה מדוע המזמור פותח במילים "מזמור לאסף" ולא "קינה לאסף", שהרי על נבלת עבדיך המושלכת צריך לקונן ולא לומר מזמור! ראה שם מה שהמדרש מתרץ וכעין זה הובאו הדברים ברש"י.¹ אשתקד, שישים ושש שנה לאחר פטירת סבתי, נמצאה תשובה נוספת לתמיהה זו.

פרק ב

בפרק הזה נביא את תיאור יציאת הרכבות ממחנה ברגן בלזן בימים האחרונים של המלחמה כפי שתואר אותם מר מנפרד מססר¹ - Manfred Messer החוקר אשר חקר מטעם Geschichtswerkstatt Lüneburg - סדנה למחקר היסטורי לונבורג - את ההיסטוריה של אתר הקבורה טירגרטן.

במהלך התקופה של 15-7 אפריל 1945, עברו באזור לונבורג שלשה משלוחים עם כ-4,500 אסירים. המשלוח הראשון של כ-360 אסירים יצא ממחנה הריכוז נוינגאמה [Neuengamme] – הגיע ב 7 אפריל 1945, לעיר לונבורג [Lüneburg]. האסירים היו בעיקר מצרפת, בלגיה, איטליה, פולין ורוסיה והם היו בעצם אסירים פוליטיים. כמו כן היו לפחות 19 יהודים הונגרים בקרב האסירים הללו. כל האסירים לא היו מסוגלים לצעוד וחלקם היו חולים מאוד.

הרכבת שהובילה את האסירים נקלעה להתקפת אויר וההפצצות של הכוחות האמריקאים. ההפצצה פגעה ב-5 קרונות של הרכבת וכ-100 אסירים נהרגו בהפצצה. 68 אסירים הובלו על ידי ה-S.S. במשאיות למחנה ברגן-בלזן. האסירים הנותרים נשארו חמשה ימים בשדה פתוח שם נחשפו לפגעי מזג האוויר. במהלך תקופה זו השומרים הנאצים הרגו עוד אסירים רבים. לאחר המלחמה, בספטמבר 1945, הורו כוחות הכיבוש הבריטי שאזור זה היה תחת אחריותם להוציא את גופות ההרוגים מקבר האחים הארעי. 243 הקורבנות הונחו בארונות ונקברו בשורות קברים באתר הקבורה טירגרטן בלונבורג.

הרכבת השנייה יצאה מברגן בלזן ב-9 באפריל 1945, היו בה 1,712 יהודים, רובם מהונגריה. הרכבת הגיעה ב-14 אפריל 1945 ללונבורג ועצרה במסילה צדדית. בעצירה זו נקברו 2 נשים ו-31 גברים. גם גופות אלו הוצאו באוקטובר מקברם ונקברו בתור מתים בזהות לא ידועה באתר הקבורה Michaelis.

הרכבת השלישית עם כ-2,400 אסירים יהודים עזבה ב-10 באפריל 1945 את ברגן-בלזן, הרכבת עצרה בערב של ה-14 אפריל 1945 [ליל שבת א' אייר תש"ה] בפאתי לונבורג. בשבת אחר הצהריים ה-15 באפריל 1945, המשיכה הרכבת לדרכה. נוסעי הרכבת הזו היו יהודים גברים, נשים וילדים מיותר מ-12 מדינות. ב-13 וב-14 אפריל 1945, מתו בתוך הקרנות 12

1 גרמני יליד 1945 שאביו נהרג בשורותו כחייל גרמני בליטא בשלהי המלחמה ומקום קבורתו לא נודע. מחקריו המעמיקים הם שהביאו בסופו של דבר לברור מקום קבורת סבתי.

תורת אמן

הדלקת נרות שבת, מתוך ספר 'מנהגים' (ביידיש) לרבי שמעון גינצבורג

מנהג ק"ק מגנצא בסדר התפלה ונוסחאותיה

מנהגי קהל עדת ישורון מיינץ שנרשמו בידי מוה"ר יונה ב"ר שמואל בונדי
רב ואב"ד קהל עדת ישורון מיינץ

"ועל אדירי קהל מגנצא ההדורה, מנשרים קלו, מאריות להתגברה"
(קינת 'מי יתן ראשי מים' על גזירות תתנ"ו מאת רבינו קלונימוס ב"ר יהודה)

ציוני דרך בתולדות קהילת מגנצא

קהל 'מגנצא דיתבא על נהר ריינוס ועל נהר מויץ' היא אם קהילות האשכנזים במזרח ומערב אירופה. ראשית הישוב היהודי בעיר מגנצא לוטה בערפל, אך שתי עדויות על קדמותה הובאו בשם מהרי"ל:¹ אמר, שפעם אחת בימיו מצאו מצבה אחת בקברות מגנצא והיה כתוב בה שפחה חרופה, והיה הפרט מיום הקמתה עד אותו היום י"א מאות שנה, מכח זה נשמע שק"ק מגנצא וקהילת הלא היתה קהילה חשובה ומכמה וכמה שנים. אמר מהרי"ל שראה בקובץ אחד העתקה מכתב ששלחו היהודים לק"ק מגנצא בתחילת מעשה אותו האיש - בזמן ישו - לבקש רחמים בתפוצות ישראל שיתבטל הרשע, והיה כתוב בו קהילת מגנצא קהילת הלא וכפר רעגנשפורק. במסמכים רשמיים נזכר יישוב יהודים בחבל הרייץ בשנת ד'פ"א (321), בימי הקיסר הביזנטי קונסטנטיין הגדול, ומשנת ד'תר"ס (900) מוזכרים יהודים במגנצא. רבי אלעזר בן יהודה הרוקח כתב:² "וכשבא הגאון רבנא משה מלוקא בן רבנא קלונימוס בימי המלך קרלו למדינת מגנצא היה מנהיג את בני דורו...". ואם כן, הרי שיישבת מגנצא הוקמה על ידי רבינו משה ב"ר קלונימוס בשנת ד'תרע"ח (918) לערך. בשנת ה'תרס"ד (1904) נמצא בחפירות ארכיאולוגיות במגנצא שער בית יהודי עתיק, וכינויו כיום הוא 'בית קלונימוס'.

מרבניו גרשום עד מהרי"ל

גדולי חכמי אשכנז הרביצו תורה לרבים ביישוב מגנצא, שהשוותה ליישובות סורא ופומבדיתא בתקופת זוהרן. הישיבה הגיעה לשיא תפארתה בימי רבינו גרשום ב"ר יהודה מאור הגולה [מגנצא ד'תש"ך (960) – ד'תשפ"ח (1028) או ד'ת"ת (1040)], וממנה יצאה הוראה לכל תפוצות ישראל. בשנת ד'תשע"ב (1012) העמיד המלך היינריך השני בפני יהודי העיר את הבחירה בין שמד וגירוש. רוב יהודי העיר החזיקו באמונתם וגורשו, ואך מיעוטם המירו את דתם כלפי חוץ, אך הוסיפו לאחוז באמונת ישראל בחשאי. כעבור שנה התבטלה הגזירה והמגורשים שבו למגנצא, והאנוסים יכלו לשוב ליהדותם בפומבי.

- 1 מנהגי מהרי"ל, ליקוטים עמ' תרכג. בפתחה למנהגים דק"ק וורמיישא (ח"א עמ' 74-73) והערות (שם) האריך המהדיר הרב ב"ש המבורגר נר"ו בכיאר דבריו.
- 2 פירושי סדור התפילה לרוקח, ח"א עמ' קצד. וראה עוד שם, עמ' רכח-רכט, וביתר בירור בשו"ת מהרש"ל סי' כט.

מנהג ק"ק מגנצא בסדר התפלה ונוסחאותיה

[מנהג אמירת תהלים]

אומרים תהלים¹ בימות החול בבית הכנסת קודם 'אדון עולם'², ואחר תהלים אומרים מזמור של יום ואחריו קדיש³. ואם אין עשרה בבית הכנסת קודם 'אדון עולם' אז אומרים מזמור של יום וקדיש קודם 'ברוך שאמר'⁴, ובשבת ויום טוב אומרים תהלים אחר גמר התפלה ועליו מזמור של יום וקדיש⁵.

אכן מערב יום כפור עד יום ב' של סכות (ולא עד בכלל) אין אומרים תהלים כלל⁶, אבל מזמור של יום אומרים אחר התפלה.

- 1 ברוב קהילות אשכנז כמו בהרבה קהילות בכל רחבי אירופה נהגו לומר תהלים קודם התפילה. בדורות קדומים חילקו את ספר התהלים לשבעה חלקים, מדי יום אמרו חלק אחד וסיימו הספר בשבת. בדורות מאוחרים יותר חילקו את הספר לשלושים חלקים וגמרו הספר בסוף החודש. וראה לבוש התכלת סי' א סעי' ט. עוד על מנהג אמירת תהלים בחבורה ידוע לנו מספר יוסף אומץ (סי' רי-ריב עמ' 47-48), וכן היה מנהג פרנקפורט דמיין (ראה דברי קהלת עמ' 9), וקהילת וורמיישא (ספר מנהגים דק"ק וורמיישא ח"א סי' ג-ה עמ' ו-ז. ושם בסי' ג הערה 1 שהביא המהדיר רב"ש המבורגר מקורות רבים לאמירת תהלים לפני התפילה).
- 2 ברוב קהילות אשכנז מתחיל החזן תפילת שחרית באמירת 'אדון עולם' בקול (בקהילות אשכנז לא נהגו לומר 'יגדל' לפני התפילה). וכן נהגו בפרנקפורט דמיין (דברי קהלת עמ' 13) ובפיורדא (מנהגים דקהילתנו סי' ד). אולם בקהילות וורמיישא לא נהגו החזן לומר 'אדון עולם' כלל, מלבד בליל יום הכיפורים (טעם לזה ראה בספר מנהגים דק"ק וורמיישא, ב, עמ' רמג, הערה 1). בקהילות ישנות בפולין נהגו החזן להתחיל ב'אדון עולם' ו'יגדל' בקול (ובכמה קהילות מהפכין הסדר). בהרבה קהילות בימינו נשאר שריד למנהג המקורי, שמנגן החזן 'אדון עולם' ו'יגדל' בקול לפני תפילת שחרית רק בימים נוראים, ראה מטה אפרים סי' תקפד סעי' ה, סי' תריט סעי' לג.
- 3 וכן נהגו בפרנקפורט דמיין לומר שיר של יום לאחר התהלים, ולאחריו קדיש יתום (דברי קהלת עמ' 11-9). ראה לקמן הערה 159.
- 4 וכן הובא בספר דברי קהלת (עמ' 23) שנהגו בפרנקפורט דמיין: "ואם בבקר אחר אמירת תהלים לא היה מנין י' אנשים בבית הכנסת אמרו מזמור של יום וקדיש יתום אחר הנחת תפילין" [לפני 'ברוך שאמר'].
- 5 מנהג דומה נהגו בפרנקפורט דמיין (דברי קהלת עמ' 76), ובפיורדא (מנהגים דקהילתנו סי' ו). בוורמיישא קראו תהלים בסוף התפילה בשבתות וימים טובים אבל בסדר קצת שונה ממגנצא (מנהגים דק"ק וורמיישא ח"א סי' לו עמ' מד-מה, והגהות חוות יאיר, והערה 7-9 שם). אולם באמשטרדם נהגו בשבתות ויו"ט לומר שיר של יום קודם 'ברוך שאמר' (ולא לפני התפילה), משום שבלאו הכי הוצרכו להפסיק שם, על מנת לקרוא קריאת שמע שלפני הקרבנות בשלמות, טרם יעבור זמן קריאת שמע (מנהגי אמשטרדם עמ' כח והערה 4).
- 6 בקהילות אשכנז לא אמרו תהלים במשך שבוע זה מפני שאמרו את כל ספר התהלים בליל יום כיפור, ובכך יצאו ידי חובת המנהג. אולם יש הבדל במנהגי הקהילות מתי חל שבוע זה. יש שביטלו קריאת תהלים מיום ראשון של השבוע שחל בו יום כיפור עד אחרי שבת, ויש שחישבו מערב יום כיפור עד יום שני דסוכות. ראה יוסף אומץ סי' תתר עמ' 222. וראה בספר מנהגי אמשטרדם (עמ' צו) שהעלה ממה שכתב בספר הנהגת בית הכנסת משנת תקע"ה, שבאמשטרדם נהגו כמגנצא.

רווח בין פסוק לפסוק בכתיבת סת"ם

במאמר זה נבוא לחקור ולתור אחר המנהג שהיה נפוץ במדינות אשכנז, שבכתיבת סת"ם נהגו להשאיר רווח מועט בין פסוק לפסוק. נדון במקור מנהג זה ובדעות הפוסקים הראשונים והאחרונים, והאם יש מקום לקיום מנהג זה בקהילות בני אשכנז בימינו.

מקור המנהג בהלכה

כתב מרן המחבר בשו"ע הלכות ספר תורה (יורה דעה סי' רעד סעיף ז): "ספר המנוקד, פסול... וכן ספר שיש בו פיסוק פסוקים פסול. הגה: ודוקא שעשה הפסק בדיו. אבל אם הניח אוויר בין הפסוקים, כל שאין בו שיעור פרשה, כשרה".

לכאורה מקור דברי הרמ"א הוא בתשובת הריב"ש סימן רפו, והובאו דבריו בבית יוסף שם: והריב"ש כתב בתשובה על ס"ת שהיה בו אוויר בין פסוק לפסוק במסכת סופרים פ"ג הוזכר פיסול פיסוק הפסוקים אף על פי שהרמב"ם לא הביא פיסול זה. והרשב"א כתב כן בתשובה שפיסוק הפסוקים והניקוד פוסלים בס"ת, אבל היה אפשר לומר דדוקא בפיסוק שעשה נקודים בדיו כדרך שעושים בחומשים, אבל בהנחת אוויר לבד אין זה פיסוק גמור להפריד הפסוקים אלא להבין הקורא, ואין לנו להרבות בפיסולים אלא כמו שנזכר במסכת סופרים ספר שניקד וכו' וכיון שאין האויר כשיעור פרשה אין לפסול מחמת אוויר שהרי פעמים רבות מניח הסופר בסוף השיטין אוויר מפני שאין רוב התיבה יכולה ליכתב שם או אף באמצע שיטה כפי שיזדמן לו וכל שאינו כשיעור פרשה אין לחוש לו, עד כאן לשונו.

ובהלכות תפילין כתב הרמ"א (או"ח סימן לב סעיף לב): "גם צריך להניח מעט חלק בין פסוק לפסוק". ותמה עליו במגן אברהם (ס"ק מה): "צ"ע, דהוציא זה מהריב"ש סי' רפ"ו, והוא לא כתב שם אלא שאם עשה כן לא פסול, אבל לכתחלה אין להניח חלק כלל בין פסוק לפסוק (ספר הזכרונות, כנסת הגדולה). וכן נראה לי עיקר, דהא אמרינן פ"ק דקידושין (ל ע"א) דאנן לא בקיאינן בפסוקים, וגם ארור הוי מה' דברים שאין להם הכרע (יומא נב ע"א), ולדידן הוי תחילת פסוק, לכן נראה לי דאין להניח חלק כלל, ועיין ביו"ד סוף סימן רע"ד בבית יוסף".

וזו לשון ספר הזכרונות למהר"ש אבוהב (זכרון ט הלכות סת"ם פרק ג) המוזכר במג"א: "גם נמצאו בפיסוק פסוקים, רצוני באוויר בין פסוק לפסוק בלי דיו, ואיברא כי בדיעבד כשרים הם כמ"ש ז"ל בשם הריב"ש, אבל לכתחילה ראיתי לגדולים מוחים וכבר תמהו על מה שכתב הרב בעל ההג"ה ז"ל שצריך להניח מעט חלק בין פסוק לפסוק, שאם למד כן מדברי הריב"ש בסימן רפ"ו, נראה שבדיעבד דווקא הכשיר ולא שראוי לעשות כן לכתחילה, וכן מבואר מדבריו, והרב

ז"ל בעצמו העתיקם על כוונה זו ביורה דעה סימן רע"ד".

ודברי ספר הזכרונות הובאו בכנסת הגדולה (או"ח סי' לב על בית יוסף): "כתב בעל המפה: צריך להניח מעט חלק בין פסוק לפסוק, עד כאן. ונראה שלמדו הרב ז"ל מתשובת הריב"ש ז"ל סימן רפ"ו. והוא תימא, שהריב"ש ז"ל כתב שבדיעבד לא פסל, אבל לא שיניח חלק לכתחילה. ושוב נדפס ספר הזכרונות וכתב בדף ט' ע"ב שיש שתפסו על הרב ז"ל בזה".

וכך תמה גם בביאור הגר"א (או"ח סימן לב סעיף לב): "דבריו תמוהים דבריב"ש שאל השואל אם יש לפוסלו אם הניח מעט חלק, והשיב אף על גב דבפרק שלישי דמסכת סופרים פוסל היינו בניקד בדיו אבל בלא"ה אין לפסול כיון שאין שיעור פרשה וגם אין לפסול משום שעשאה כשירה דשם דוקא אריח על לבינה וגם שם צריך שיעור פרשה ורבותא קמ"ל אף על גב דעשאה כשירה אפ"ה פסולה, עיי"ש, וכמו שכתוב שם סוף סימן רע"ד בהג"ה. והוכיח עוד ממ"ש הרמב"ם וש"ע סי' רע"ג ס"ד ואם לאו כו'. אבל לכתחלה ודאי אין להניח. ועיין מגן אברהם".

ומטעם זה חלקו כל חבל הפוסקים הנ"ל על הכרעת הרמ"א וסברו שלכתחילה אין לשייר רווח כלל בין הפסוקים. וכן כתב בבאר היטב (ס"ק מט) בשם המג"א, שאין להניח חלק כלל. וכן כתב בעל תוספת יום טוב בספרו לחם חמודות בהגהותיו לרא"ש (הלכות קטנות, תפילין אות קלג), ובספרו מלבושי יום טוב – הגהות על לבוש התכלת (סי' לב ס"ק יח) כתב: "ובין כל פסוק ופסוק יניח חלק מעט וכו', כן כתב רבו [הרמ"א] ז"ל, ולא ידעתי מניין לו, ומתשובת הריב"ש אין הכרח ללמוד ממנה שצריך לעשות כן, אלא שרשאי לעשות כן. גם בהלכות ספר תורה סוף סימן רע"ד לא כתב דצריך אלא שיכול לעשות".

ואולם הגאון ר' מרדכי יפה נקט בספרו לבוש התכלת (סי' לב סע' לב) כדברי רבו הרמ"א ואף הוסיף טעם לדבר: "ובין כל פסוק ופסוק, יניח חלק מעט, שיהא ניכר שהוא סוף פסוק". וכעין טעם זה הובא בשיירי כנסת הגדולה (יו"ד סי' רע"ד על בית יוסף, אות ט) בשם הרדב"ז (ולא מצאתי בשו"ת רדב"ז שלפנינו): "אבל היה אפשר לומר דדוקא בפסוק שעשה נקודות בדיו. נ"ב, ולזה הסכים רדב"ז ח"ב סי' ר"ץ וכתב ואי לאו דמסתפינא ה"א דלכתחלה מותר לעשות כן להבין הקורא".

ובאליה רבה (ס"ק נא) מביא קושיית האחרונים הנזכרת, וכותב: "ואני זכיתי לספר ברוך שאמר (תקון תפילין עמ' קמב וברוך שאמר אות פט) ומצאתי שכתב להדיא כדברי רמ"א, ואין ספק שממנו לקחו הרמ"א. ומהלכות ספר תורה לא קשה מידי, דשם קאמר שאם הניח אויר הרבה כל שלא הניח כשיעור פרשה כשר, אבל מעט וודאי צריך להניח בין פסוק לפסוק, כמ"ש הש"ך שם (סק"ו)".

וכך אכן נאמר בש"ך (יו"ד שם ס"ק ו): "אבל אם הניח אויר כו'. ומשמע דלכתחלה אין להניח אויר הרבה אבל מעט צריך להניח בין פסוק לפסוק וכמו שנתבאר בא"ח סימן ל"ב סל"ב בהג"ה". מבואר שהכריע למעשה כדעת הרמ"א, אלא שמזהיר שלא להניח רווח הרבה. ובאמת, שהמעין בדרכי משה (או"ח סי' לב) יווכח שמקור דינו אינו הריב"ש כלל, אלא

מדברי 'ברוך שאמר'. וזו לשון הרמ"א שם: "ובברוך שאמר כתב... ושם בהג"ה בשם הרוק"ח שיש להניח מעט חלק בין פסוק לפסוק, וכ"ה שם בפנים".
 הרי לנו ששורש השגת האחרונים על הרמ"א הוא מכח הבנתם שמקורו הריב"ש. ואולם, לאחר שנדפס 'דרכי משה' בשנת תק"כ, כמאתיים שנה לאחר כתיבתו, מתברר שמקורו דברי 'ברוך שאמר' (שנדפס לראשונה בשנת תקנ"ו). ומעתה עלינו להעמיק בחיפוש מקור הדין בראשונים ובתלמוד, כדי להבין את שורש המחלוקת.

מקור הדין בראשונים

בספר 'תקון תפילין' לה"ר אברהם מזונשהיים (נדפס בתוך קובץ ספרי סת"ם, ירושלים תש"ל, עמ' קמב) כתב: "ובין פסוק לפסוק כשתי אותיות קטנות" (ולזה כיוון הרמ"א בדבריו "וכ"ה שם בפנים"). והגיה עליו בספר 'ברוך שאמר': "וכן כתב הרוקח שיש להניח מעט חלק בין כל פסוק ופסוק וכן שאר נוסחות. ואיני מבין דעת של סופרי מדינת אושטרייך אפילו המומחים שאינם מניחים שום ריוח כלל בין פסוק לפסוק, רק בני פולין נזהרים בכך שמניחים ריוח בין הפסוקים, וישר חילם על זאת" (ולדבריו אלה כיוון הרמ"א כשכתב "ושם בהג"ה בשם הרוקח").
 וכך נמצא כתוב בספר עמודי גולה (סמ"ק) להר"י מקורביל (סי' קנה), וכנראה שמעתיק הברייתא דמסכת סופרים (פ"ב ה"ב), ובתוך דבריו מוסיף: "בין פסוק לפסוק כמלא תיבה קטנה". ובלשון זו ממש כתב במחזור ויטרי בהלכות מזוזה (סי' תקטו): "בין פסוק לפסוק כמלא תיבה קטנה". ובהמשך שם (סי' תקטז) מעתיק את פרשיות המזוזה עם הרווחים בין הפסוקים.
 הרי לנו שמופיע דין זה בכמה מן הראשונים, שיש לשייר רווח בין הפסוקים. ויש לציין שהסמ"ק מביאו בהלכות ספר תורה, ב'תקון תפילין' מביאו לענין כתיבת תפילין, ובמחזור ויטרי מביאו בהלכות מזוזה. ונראה אפוא שעיקר דין זה נוהג בכל כתיבת סת"ם, על אף שהרמ"א הביאו בעיקר בהלכות תפילין.

[ובספר מקראי קודש להגרצ"ה גראדזינסקי (כלל לה, שערי קדושה ס"ק ט) כתב שלדעתו אף שיטת ספר האגור כן היא, מדכתב: "נמצא או פסוק חסר או מיותר, אין להוציא אחרת". ולא ייתכן שכוונתו כפשוטו, שאם חסר פסוק שלם בספר תורה לא יוציא אחרת. ולכן נראה שכוונתו שחסר הרווח בין הפסוקים, או שיש רווח מיותר באמצע פסוק, שלא יוציא אחרת במקומה, דבדיעבד אינו פוסל. אלא שאף הגרצ"ה גראדזינסקי מסיים שבוודאי הבי"ו והרמ"א לא הבינו כן בדבריו].
 ויש להוסיף עוד, שבפשטות נראה שלגבי שיעור הרווח בין הפסוקים יש מחלוקת הראשונים, שהרי ב'תקון תפילין' וב'ברוך שאמר' כתבו לשייר כשתי אותיות קטנות (וכך העתיק הרמ"א בהלכות תפילין). אולם הסמ"ק ומחזור ויטרי כתבו להניח "כמלא תיבה קטנה". ובפשטות כוונתם ליותר משתי אותיות קטנות שהן שתי יודי"ן. וכלשון זו נמצא בראבי"ה (סי' אלף קנ) בשם תשובת הגאונים: "ומימין ומשמאל כשיעור תיבה קטנה של ג' אותיות כעין טוט". העולה מדבריו ששיעור תיבה קטנה הוא כשיעור חמש אותיות קטנות.
 ואפשר לבאר מחלוקת זו, דהש"ך (שם) מזהיר שלא לשייר רווח הרבה בין הפסוקים, וביאר

מנהגי קריאת התורה ביום שמיני עצרת

פרק א: ביום השמיני עצרת תהיה לכם

דברי המשנה והברייתא

שנינו במשנה במסכת מגילה (ל ע"ב) בענין סדר הקריאה לימי חג:

בפסח קורין בפרשת מועדות של תורת כהנים, בעצרת שבעה שבועות, בראש השנה בחדש השביעי באחד לחדש, ביום הכפורים אחרי מות. ביום טוב הראשון של חג קורין בפרשת מועדות שבתורת כהנים, ובשאר כל ימות החג בקרבנות החג.

בדברי המשנה לא נתפרשה הקריאה לשאר ימי חג הפסח ולשביעי של פסח, וכן לא נתפרשה קריאה מיוחדת ליום שמיני עצרת, אלא זאת בלבד - שביום ראשון של סוכות קוראים בפרשת מועדות שבתורת כהנים ("שור או כשב או עז"), ובשאר כל ימי החג - ימי חולו של מועד - קורין בפרשת קרבנות החג שבסוף פרשת פינחס, ובכלל זה לכאורה נכלל גם יו"ט האחרון של החג שקוראים בו בקרבנות החג ("ביום השמיני עצרת תהיה לכם"), שהרי המשנה לא פירשה קריאה אחרת.

אמנם בגמ' (לא ע"א) הובאה הברייתא המשלימה את דברי המשנה:

תנו רבנן: בפסח קורין בפרשת מועדות ומפטירין בפסח גלגל. והאידנא דאיכא תרי יומי, יומא קמא בפסח גלגל, ולמחר בפסח יאשיהו. ושאר ימות הפסח מלקט וקורא מענינו של פסח... יום טוב הראשון של חג קורין בפרשת מועדות שבתורת כהנים, ומפטירין הנה יום בא לה'. והאידנא דאיכא תרי יומי, למחר מיקרא הכי נמי קרינן. אפטורי מאי, מפטירין ויקהלו אל המלך שלמה. ושאר כל ימות החג קורין בקרבנות החג. יום טוב האחרון קורין כל הבכור מצות וחוקים ובכור, ומפטירין ויהי ככלות שלמה. למחר קורין וזאת הברכה, ומפטירין ויעמד שלמה.

פירש רש"י: "הכי גרסינן: תנו רבנן בפסח קורין בפרשת מועדות כו'. ברייתא שלימה היא עד ושאר כל ימות החג קורין בקרבנות החג, אלא שבעלי הגמרא אפסיקוה לפרש בכל מועד יום ביום מה תיקנו האחרונים שנהגו לעשות שני ימים לקרות ביום שני, לפי שהברייתא נשנית בארץ ישראל שאין עושין יום טוב אלא יום אחד".

ביאור דבריו: כל הקריאות וההפטרות שנשנו בגמ', הכל ברייתא שלמה, אבל בעלי הגמ' הפסיקו בדברי הברייתא אצל כל חג וחג, כדי לשאול ולדרוש "והאידנא דאיכא תרי יומי", כדי לבאר את דין הקריאה ביו"ט שני (ולכן אנו מוצאים את דבריהם של רב פפא ואבבי באמצע

הברייתא), דהרי הברייתא נשנתה בא"י שאין נוהג בה אלא יו"ט ראשון, ואמוראי בכל שנהגו ביו"ט שני של גלויות הם שהוסיפו בתוך הברייתא.

עתה עלינו לברר מה הם דברי הברייתא ומה הם דברי הגמרא שנוספו בבבל.

לגבי פסח נראה להדיא שדברי הברייתא הם: "בפסח קורין בפרשת מועדות, ומפטירין בפסח גלגל"; "ושאר ימות הפסח מלקט וקורא מענינו של פסח"¹, ודברי הגמ' ברישא: "והאידנא דאיכא תרי יומי, יומא קמא בפסח גלגל, ולמחר בפסח יאשיהו"²; ובסיפא: "מאי היא, אמר רב פפא מאפ"ו סימן. יום טוב האחרון של פסח קורין ויהי בשלח ומפטירין וידבר דוד, ולמחר כל הבכור, ומפטירין עוד היום"³. אמר אביי והאידנא נהוג עלמא למיקרי משך תורא קדש בכספא פסל במדברא שלח בוכרא"⁴.

לגבי עצרת דברי הברייתא הם: "בעצרת שבעה שבועות, ומפטירין בחבקוק. אחרים אומרים בחדש השלישי, ומפטירין במרכבה". ודברי הגמ' הם: "והאידנא דאיכא תרי יומי עבדינן כתרוייהו ואיפכא".

בראש השנה דברי הברייתא: "בראש השנה בחדש השביעי, ומפטירין הבן יקיר לי אפרים. ויש אומרים וה' פקד את שרה, ומפטירין בחנה", ודברי הברייתא: "והאידנא דאיכא תרי יומי, יומא קמא כיש אומרים, למחר והאלהים נסה את אברהם, ומפטירין הבן יקיר". וביום הכפורים שגם בחו"ל אינו נוהג אלא יום אחד, אין חילוק בין א"י ובבל⁵, אלא שהברייתא מוסיפה על דברי המשנה בענין הקריאה למנחה וההפטרות (משא"כ במשנה שאינה מבארת כלל ענין ההפטרות).

ומכל הנ"ל נראה להדיא דדברי הברייתא הם תמיד קריאת היום הראשון, ובעלי הגמ' הוסיפו: "והאידנא דאיכא תרי יומי, יומא קמא... ולמחר...".

אמנם לגבי קריאת חג הסוכות אין הדברים ברורים דיים. בנוגע ליום הראשון של חג אכן ניכרים דברי הברייתא: "יו"ט הראשון של חג קורין בפרשת מועדות שבתורת כהנים ומפטירין הנה יום בא לה". ודברי הגמ': "והאידנא דאיכא תרי יומי, למחר מיקרא הכי נמי קרינן, אפטורי מאי מפטירין ויקהלו אל המלך שלמה". ולענין חוה"מ כך דברי הברייתא: "ושאר כל ימות החג קורין בקרבנות החג", והגמ' אינה מוסיפה עליה כלום⁶. דא עקא, שלגבי שמיני עצרת נאמר

- 1 זהו המשך דברי הברייתא באשר לדיני הקריאה בשאר ימות החג, שהרי עדיין לא פירשה הברייתא כי אם קריאת יום א' דפסח, ובעלי הגמ' הפסיקו את דברי הברייתא לבאר דיני הקריאה בבבל שעושין שני ימי יו"ט.
- 2 וראיה לדבר, שהרי הברייתא נשנית בא"י שאין בה אלא יו"ט ראשון, ועל כרחך "והאידנא..." הוא דברי הגמ' שהפסיקה באמצע הברייתא.
- 3 גם זה הוא בהחלט חלק מדברי הגמ' ממש"כ "ולמחר", והרי בא"י אין 'מחר' כי אם יום אחד, ועי' ברש"ש.
- 4 ובעלי הגמ' הפסיקו את דברי הברייתא לבאר כוונת הברייתא: "ושאר כל ימות הפסח מלקט וקורא מענינו של פסח", וקמיפלגי רב פפא ואביי שהיו אמוראים.
- 5 וכמו"כ, קריאת יום הכיפורים שונה מקריאת שאר המועדות, שהרי כהן גדול בכיהמ"ק היה קורא בתורה בענייני חובת היום כחלק מסדר העבודה של יוה"כ.
- 6 ובענין סדר הקריאה בחו"ל פליגי הראשונים במסכת סוכה (נה ע"א), ועי' ברש"י ד"ה אתקין אמיר. ובא"י קורין

שם: "יום טוב האחרון קורין כל הבכור מצות וחוקים ובכור, ומפטירין ויהי ככלות שלמה, למחר קורין וזאת הברכה ומפטירין ויעמד שלמה". במשפט אחד נשנו הקריאות של שני הימים, בלי להוסיף את לשון הגמ' 'והאידנא', ולכן אין שום היכר בין דברי הברייתא והגמ'. ועל כרחק שכל המאמר מקשה אחת הוא, והיינו דברי הגמ' ולא דברי הברייתא, שהרי איתא "למחר קורין...", והרי הברייתא נשנתה בארץ ישראל שאין עושין בה אלא יום טוב אחד, ולא שייך לומר 'למחר' כי אם בבבל שעושין בה יו"ט שני.

היוצא מזה, שגם בדברי המשנה וגם בדברי הברייתא לא מפורשת קריאה מיוחדת ליום שמיני עצרת. ואשר על כן, מה שנאמר במשנה ובברייתא "ושאר כל ימות החג קורין בקרבנות החג" קאי גם על שמיני עצרת. נמצא, שלדברי המשנה והברייתא הקריאה ליום שמיני עצרת היא פרשת "ביום השמיני עצרת תהיה לכם" (במדבר כט לה), שהיא פרשת קרבנו של יום שמיני עצרת בפרשת פינחס (כמו שאר ימי חוה"מ, שקוראים בכל יום את קרבן אותו היום), וכופלים אותו ה' פעמים לה' גברי⁷ (ובזה שמיני עצרת שונה מכל שאר ימים טובים שקוראים בהם קריאה ארוכה מענין היום או המועדות).

ויש לדייק כן בלשון רש"י הנ"ל: "ברייתא שלימה היא עד ושאר כל ימות החג קורין בקרבנות החג". לדעתו, דברי הברייתא עצמה – להוציא שילוב דברי בעלי הגמ' בכל פיסקה – הם רק עד התיבות "ושאר כל ימות החג קורין בקרבנות החג". אבל הסיפא: "יום טוב האחרון קורין כל הבכור מצות וחוקים ובכור..." היא כבר דברי הגמ' ולא דברי הברייתא כלל, וכן פירש הרש"ש⁸.

ואין לומר שכוונת המשנה והברייתא רק לקריאת מפטיר של שמיני עצרת, דהיינו שלמפטיר קורא בספר שני בקרבנות החג. שהרי בזמן המשנה והגמ' עדיין לא החזיקו במנהגינו להוציא ספר שני למפטיר לקריאת קרבנות החג⁹.

7 כל יום קרבן של אותו יום וכופלין הקריאה ארבע פעמים לארבעת הקרואים, וכן פסק בשו"ע או"ח סי' תרסג. ועוד פעם שישית למפטיר, למ"ד דאין מפטיר ממנין הקרואים (מגילה כג ע"א, וכ"פ בשו"ע או"ח סי' רפב סעי' ד).

8 וז"ל: "רש"י ד"ה ה"ג ת"ר. אלא שבעלי הגמרא כו' שנהגו לעשות ב"י לקרות ביום שני כו'. נ"ל דלא בדיוק כתב כן דאף הא דיו"ט האחרון ש"פ קורין ויהי בשלח ודיו"ט האחרון (של סוכות) קורין כל הבכור אף שהמה נהוגים גם בא"י אינם אלא הוספה מבעה"מ (ובזה א"ש מה שפסק בשו"ע סי' תרס"ח דבא"י קורין בשמ"ע בזאת הברכה. והבה"ג העלה בצ"ע מהגמ' הלזו. דהגמ' איירי בחו"ל) וראיה מדל"ק במקום ולמחר והאידנא כמו בימים הראשונים ובעצרת ובר"ה וכ"מ מראשית דברי רש"י עצמו שכ' עד ושאר כל ימות החג וכן מבואר בתוספתא".

9 קריאת המפטיר בספר שני היא מתקנת הגאונים (או הסבוראים), וכ"ה דעת התוס' (ר"ת) בד"ה ובשאר ימות החג, וכ"ה דעת רש"י המובא במחזור ויטרי (סי' שפ) ודעת הרא"ש והר"ן והרשב"א ותוס' רי"ד והמרדכי (וא"א להביא ראיה מ"ח שחל בשבת חנוכה ובפרשת שקלים דמוציאים שלושה ס"ת, כיון שקריאת קרבנות ר"ח היא מדין קריאת היום של ר"ח ולא מדין קריאת קרבנות היום, ואינה כקריאת שאר מוספי הרגלים שאינה מדין קריאת היום כי אם שמוציאים ס"ת שני לקריאת הקרבנות).

ובראבי"ה (ח"ב סי' תקפב ותקצה) הביא ראיה למנהג קריאת מוספי הרגלים מהא דגרסינן בירושלמי (פרק בני העיר): "אמר רבי יצחק [נפחא] שבת שחל להיות בחולו של מועד בין בפסח בין בסוכות קורין ראה

תקרב רינתי

'מערבית' לליל פסח - מתוך סידור אשכנזי

שיטות הקדמונים בביאור "חי העולמים" וניקודו בפת"ח או בציר"י

בנושא זה כבר הלכו בו נמושות מיימינים ומשמאילים, ומי אני שאכניס ראשי בין ההרים. אך כל דברי אינם אלא להוציא מלב המתיימרים להציג בפני הצבור כאילו השיגה ידם להכריע נגד המנהג המפורסם אצל הספרדים ומנהג אשכנז המובהק¹. ומקום הניחו לי לסכם בקצרה דעות הראשונים, ולהראות שאין ממש בדבריהם² שכל הראשונים דעתם לנקד בציר"י³.

א. הנה בדברי הראשונים העוסקים בפירוש ונוסח התפלה מצינו בהדיא שתי דעות כמבואר במחזור ויטרי⁴. וכן בפ"י רבינו יהודה ב"ר יקר (עמ' יג), הביא שתי דעות בביאור ברוך שאמר: "חי העולמים [על שם] חי אנכי [לעולם] (דברים לב, מ). וי"א חי בצירי ע"ש וישבע בחי העולם (דניאל יב, ז)".

ב. בסדור רוקח בישתבח לענין ניקוד חי העולמים (עמ' רמ): "אין שייך כנגד הקב"ה לומר

1 ע"י ספר ז'יצבר יוסף בר' פרק ו. וע"י עוד בענין זה באורך ב'תרחם ציון' שו"ת וחקרי הלכה מרבי בניציון כהן ז"ל, ירושלים תשנ"ט, עמ' מח [נדפס כמאמר "אבר"ך - ירושלים" בקובץ 'אור תורה', סיון תשמ"א]. למאמר זה ציון ב'לאוקמי גירסא' - אך דחאו באמת הבנין שבידו בלי ראייה וכלי להתייחס לדעות הראשונים המובאים בו שאומרים בהדיא בפת"ח. וע"י עוד בקובץ 'אור תורה', תשמ"ה, סי' כ; כסלו תשנ"ח, סי' כד, עמ' קפט-צ; ניסן תשנ"ח, סי' סח, עמ' תקכ; אב תשנ"ח, סי' קז; ילקוט יוסף או"ח ה, סעי' קמא, עמ' תקצו. וע"י באורך ב'יסוד הקיום' פרק א ועי"ש פרק יא [מאת מוה"ר בנימין אספינוזא זצ"ל מרבני טוניסיה ואח"כ ליורנו לפני כמאתיים שנה. ספר זה זכה להסמכות נלהבות של גדולי רבני דורו כמובא ביוסף אומץ סי' י, ומרן הרחיד"א הסכים על ידם ותמך דבריו בימין צדקו כמבואר שם. שני פרקים מיסוד הקיום נדפסו לאחרונה מכ"י במאסף מוריה גליון שז-שי, אלול תשס"ד. הספר כולו יצא לאור במודיעין עילית בחורף תשס"ה יחד עם ספר ישרש יעקב, וציון העמודים נעשה ע"פ מהדורה זו]; הסכמת הרב יוסף בן סאמון (עמ' פג); מכתבי הרב יוסף זרקא, הרב אברהם כרטוא, והרבנים הרב אברהם לומברווי, הרב יוסף כהן, הרב שמריה קטריואש, הרב אברהם קטן והרב יעקב מעראך; ותשובת המחבר הרב בנימין איספנוזא על הנ"ל (עמ' קנז-קסח). וע"י עוד בדברי רבי יעקב ספיר בספרו אבן ספיר ח"א דף נו ע"א, ומופיעים דבריו אלו שוב עם הערות בסדר רב עמרם גאון מהדורת 'אוצרנו', תפלת חול בנספח לסי' עג.

2 ב'לאוקמי גירסא' סי' מ, היא מסקנת הרב מאיר מאוזו ראש ישיבת 'כסא רחמים' בני-ברק, בנימוקי שינויו בנוסחי הסידור שנדפסו בסוף מהדורות מסוימות של סדורו 'איש מצליח', העולה ממאמרו ב'ירחון' 'אור תורה', שבט-אדר תש"ם, סי' כח.

3 מאמר זה נכתב במקורו כחלק מתגובה למאמרו של הרב אליהו כהן ב'אור ישראל' גליון לח (טבת תשס"ה), המגן על שינויי סידור 'איש מצליח', אך כיון שהמערכת מיאנה להדפיסו, הרי אנו מדפיסים אותו כאן עם קצת שינויים, כדי להתאימו לאכסניה של תורה.

4 סי' קסא עמ' 153. ובמהדורת אוצר הפוסקים, עמ' רעז.

לע"נ אמי מורתי
מרת לאה הני בת ישראל דוד ע"ה

נוסח חתימת ברכת השכיבנו בליל שבת

בסידור "שפת אמת" (רעדלהיים) נוסח חתימת ברכת השכיבנו בליל שבת הוא: "בְּרוּךְ אַתָּה ה' הַפּוֹרֵשׁ סֶפֶת שְׁלוֹם עֲלֵינוּ וְעַל כָּל עַמּוֹ יִשְׂרָאֵל וְעַל יְרוּשָׁלַם". ובהערה שם מצויין כי מנהג ק"ק פרנקפורט דמיין לומר "פורש" במקום "הפורש".
ברוב ככל הסידורים הקדמונים הגירסה היא "פורס" בסמ"ך, כדלהלן.

הפורס סוכת שלום

נוסח "הפורש סוכת..." הוא נוסח הספרדים ונוסח אשכנז המקובל בימינו, ואולם עד לפני דורות אחדים, נוסח אשכנז, פולין וגלילותיהן היה "פורס"¹, בלא ה"א הידיעה. השינוי חדר לסידורי אשכנז בעקבות סידורו של החכם המדקדק ר' וואלף היידנהיים ז"ל² ואחריו נטה ר' יצחק בער בסידורו 'עבודת ישראל', וכמו שכתב בביאורו לסידור (עמ' 186):

והנוסחא הַפּוֹרֵשׁ בה"א בראש בסדורי הספרדים, וכן גורס אבן ירחי בהלכות שבת סימן ד'³ וכן באבודרהם ובטור א"ח סימן רס"ז וכן גורס הרשב"א בתשובה [חלק א] י"ד⁴ וכן הוא בזוהר פר' בראשית דף ל"ג עמוד קכ"ט⁵ ובס' המוסר לר' יהודה כלץ⁶. גם בעל צדה לדרך מאמר ד' פרק ה' גורס הַפּוֹרֵשׁ בה"א בראש ושי"ן בסוף וכן עיקר.

על רשימתו ניתן להוסיף עוד מקורות הגורסים "הפורס" ולא "פורס":
הרס"ג, ספר העיתים (סימן קלז), רבי יהודה בר יקר (פירוש התפלות והברכות), הריטב"א (מגילה יח ע"א), וכן כתב מרן בשולחן ערוך (או"ח סי' רסז סעי' ג) וכן הוא בסידורי התימנים שאמי ובלדי.

- 1 ראה להלן על גירסת "פורש" או "פורס".
- 2 סידור שפה ברורה.
- 3 כוונתו לספר "המנהיג". ספר המנהיג הודפס בכמה מהדורות באופן לקוי וחסר. בחלק מהדפוסים הישנים אמנם מצויין המנהיג כי בצרפת ובפרובנצא חתמו את הברכה בנוסח "הפורס". מאידך, בספר המנהיג במהדורה המתוקנת של מוסד הרב קוק, מובא נוסח "פורס" בלבד.
- 4 וכן בשו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סימן קפח.
- 5 ובעוד מקומות בזוהר, כגון בפרשת בראשית דף מח ע"א.
- 6 פרק רביעי.

הגהת נוסח התפילה לפי סידורים קדומים

מענה על שאלות

הופעת הסידור 'תפילת ישורון' של הרב שלמה הופמייסטר שליט"א בשנת תש"ע, עוררה תשומת לב מרובה. זהו הסידור הראשון בתקופתנו שהגיע לדפוס על פי נוסחי התפילות של סידורי אשכנז הישנים, שמקורם בספרי רבותינו הראשונים ודפוסי הסידורים והמחזורים הקדומים. סידור זה משתדל להביא נוסח תפילה של בני ארץ אשכנז מנופה משיבושי הצנזורה, חידושי המדקדקים המאוחרים ושינויי המשכילים. עורך הסידור, המשמש ברבנות בעיר ווינה, הבהיר שהוא נטל את מרבית המידע שלו מ'מכון מורשת אשכנז' למרות שהמכון עדיין לא סיים את בדיקת הנוסח הישן והמקורי.¹

כל עותקי הסידור אלו זמן קצר לאחר הופעתו והביקוש אליו נמצא בגידול מתמיד, ובמקביל הגיעו ל'מכון מורשת אשכנז' שאלות שונות, טענות והשגות על תוכנו. מהדורה נוספת, נמצאת עתה בשלבי עריכה, ובה כמה תיקונים ושיפורים, אך מרבית השאלות נוגעות לצד העקרוני של עריכת סידור ממין זה.

לפני שאתמודד עם השאלות הספציפיות, עלי להסביר את עצם הצורך לבדוק את הנוסחים הישנים, הסבר שנמצא במכתבי אל הרב הופמייסטר שנדפס בראש הסידור המדובר, 'תפילת ישורון', ומן הראוי להביאו פה כדי להראות את המחויבות העמוקה של בני אשכנז לנוסח התפילה המקורי שנמסר על ידי רבותינו הראשונים באשכנז. זה לשון המכתב:

רבותינו הראשונים באשכנז, רבי יהודה החסיד, רבי אלעזר הרוקח ותלמידיהם, הבהירו שבידם נוסח התפילה המדויק, כי "סוד התפלות קבלנו רב מרב, עד נביאים וזקנים וחסידים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה, והמוסיף והמגרע אות אחת או תיבה אחת, אוי לו בזה ולבא, כי אין להוסיף ואין לגרוע" (פירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, ח"א, עמ' רכט, ועוד).

הם קבעו כי מסורת תפילה זו של חכמי אשכנז "המוסיף והגרוע בה אפילו אות אחת, תפילתו אינה נשמעת, כי כולה במדה ובמשקל באותיות ובתיבות וסודות הרבה היוצאין ממנה, וכל ירא השם יזהר בה מלפחות ומלהוסיף, ולא ישמע אל צרפתים ואנשי איי הים שמוסיפים כמה וכמה תיבות, כי אין רוח וחכמה נוח בהם, כי לא נמסרו להם טעמי תפילה והסודות" (סדור ר"ש מגרמיזא, ירושלים תשל"ב, עמ' רכא).

1 בדיקת נוסחי הסידור נעשת מזה שנים בהשתתפותו הפעילה של ידי"נ הרב הלל הופנר שליט"א, אשר יסד כמה בתי כנסת כמנהג אשכנז, וגם מאמר זה נכתב בעזרתו החשובה.

גדולי הפוסקים באשכנז השתדלו ללכת בעקבות הנוסח המקובל והמנופה הזה, ורבינו הרא"ש ציין כי "בברכות שמונה עשרה, אין לשנות ממטבע שטבעו חכמים... והמשנה הפסיד... כי יש לי קונטרס מעשה ישן וכתוב בו כל הברכות של כל השנה וסכום כמה תיבות יש בכל ברכה וברכה וכנגד מה נתקנה... ומעולם נתתי לבי לקיים מטבע שטבעו חכמים בלי חסור וייתור" (שו"ת הרא"ש, כלל ד', סי' כ').

לימים החלו מדקדקים בפולין להגיה את סידור התפילה מדעתם, לעתים תוך אימוץ נוסחי ספרדים. רבינו הב"ח השמיע מחאה חריפה על כך: "שרי להו מארייהו, כי אף על פי שכך הוא בסדור הספרדים, אנו אין לנו אלא סדור קדמונינו הצרפתים והאשכנזים" (ב"ח, או"ח, סי' מ"ו, ד"ה אתה הוא).

רבי יעקב עמדין בספרו 'לוח אר"ש' טרח לדחות הרבה מהשינויים שהלכו ונתרבו, ובסידורו 'עמודי שמים' – סידור המופת שעליו הצביע החת"ס – השתדל להביא את הנוסח לפי מנין האותיות שהנחילונו חסידי אשכנז, ואת מאמציו אלה הסביר לאור העובדה כי "מדוקדקים נוסחי י"ט ברכות הללו שבידינו האשכנזים... לא נמצא בהן שפת יתר או חסר... ומי שקלקל בנוסח והוסיף ושינה כלום – עתיד ליתן את הדין... ולא מפני שאנו נמשכים אחר מנהגי האשכנזים מבטן ומלידה... אכן בזה הדין עם אבותינו. בודאי הגיע להם הנוסח הישר" (עמודי שמים, אלטונא תק"ה, דף קל"ט).

דא עקא, שבתקופת ר"י עמדין לא היו מצויים סידוריהם של רבותינו הראשונים ופירושי התפילה שלהם, והוא נאלץ לעתים לשער את נוסחם על פי קטעי דבריהם שהגיעו אליו.

גרוע מזה, שבהיעדר הסידורים הקדומים, המשיכו מדקדקים אחדים להגיה את הסידור לפי הבנתם, והחמור מכל היה כאשר המשכיל הזיפן יצחק סאטאנוב המשיך במלאכה זו, חיבל בנוסחים הישנים והשפיע על הבאים אחריו 'לתקן' את סידוריהם על פי הצעותיו הדקדוקיות. בין המושפעים ממנו היה החכם רוו"ה בסידורי רעדעלהיים המפורסמים שלו.

חכמי פפד"מ דחו את חידושי הסידור שנכללו בסידורי רוו"ה, והמשיכו להתפלל לפי נוסחי התפילה העתיקים. לימים כשאזלו הסידורים הישנים החלו להגיה את סידורי רעדעלהיים החדשים על פי הסידורים הקודמים שעמדו לרשותם. הגהותיהם מפוזרות בספרים שונים, וטיבן מעיד על כך שהתאמצו מאוד להתפלל לפי מטבע התפילה של קדמוני אשכנז, בלא השמטות צנזורה, בלא חידושי מדקדקים ובלא סילופי משכילים. דורנו זה התברך בגישה להרבה מחיבוריהם של רבותינו הראשונים, ואף זכה לראות כמה מהם מובאים לבית הדפוס. יתירה מזו, בעידן הדיגיטלי שלנו ניתן לכל אדם לחזות במו עיניו במאות סידורים ומחזורים עתיקים ואף כתבי יד סרוקים. שפע עצום של מידע הגיע לידינו, והזמינות אליו מעוררת רבים וטובים לבדוק מחדש את סדר התפילה

השגור בפינו, אם במסורת הדורות הוא או שמא מהשינויים המאוחרים הוא. בין הסידורים החדשים שעברו הגהה על פי דפוסים ישנים, בולט הוא הסידור החשוב 'אזור אליהו', שחולל פריצת דרך בתחום זה. והנה, הוא משתדל לשחזר, בחלקו בהשערה, על פי דפוס פולין, את נוסח התפילה שהיה שגור בפי הגאון החסיד מווילנא רבינו הגר"א, שלא השתמש בסידור כתוב מפני שהקפיד להתפלל בעל פה, ומחמת שלא הורה לאחרים להתפלל בנוסחו, כלל לא טרח לכתוב נוסח סידור כלשהו.

לעומת זאת אנו בני אשכנז מצווים ועומדים מאבותינו ורבותינו הראשונים באשכנז, שכתבו סידורים ופירושי סידורים, שלא לזוז מנוסחם אפילו כדי אות אחת. ומשום מה המוני בית ישראל החוששים לצוואות רבי יהודה החסיד שנאמרו אולי רק לזרעו, אינם חוששים לאזהרתו התקיפה לכל בית ישראל שלא לסטות מנוסחו ונוסח אבותיו ורבותיו הקדמונים.

על כן מזה שנים רבות עוסק אני בבירור נוסח תפילתם של חכמי אשכנז לדורותיהם, הן על פי סידוריהם והן על פי פסקיהם, כדי שתהא תפילתנו שגורה בפינו ולא נשנה חלילה ממטבע שטבעו חכמים. אולם היות ובעל מלאכות הרבה אני, לא השלמתי עדיין את הגהת הסידור שעמל אני על תיקונו, וממשיך אני בבירור תיבותיו ואותיותיו, ואיני יודע כמה זמן מלאכתי זו תארך.

לפיכך מחזיק אני טיבואת לידידי המופלא הרה"ג ר' שלמה הופמייסטר שליט"א, מרבני עיר אבותי ווינה יע"א, שנטל על שכמו את העבודה החשובה, להוציא בינתיים סידור מוגה ככל האפשר, גם אם עדיין לא הוגה בשלמות, כדי להסיר סיגים ולהחזיר את לשון התפילה שהתפללו בה אבותינו.

להלן השאלות (לפי סדר הגעתן לידינו ותיקוני לשון קלים), ותשובותיהן בצידן.

א. בבואנו להדפיס סידור "אשכנז" לכאורה היה ראוי להיצמד לנוסחאות בסידורי 'רעדלהיים' או 'עבודת ישראל' שהיו נפוצים מאוד אצל בני אשכנז בדורות האחרונים.

גאוני פראנקפורט דחו בשתי ידיים את נוסחיהם המאוחרים של סידורי 'רעדעלהיים' לסוגיהם, כולל 'עבודת ישראל', והמשיכו להתפלל לפי נוסחי הסידורים הישנים שקדמו להם, והגהותיהם על הסידור הובאו בכמה ספרים ובשוליים של סידורים, ביניהם הגהות ראש ישיבת פפד"מ הג"ר אהרן פולד בסידור 'דרך החיים', השגות הג"ר שלמה זלמן גייגר בספרו 'דברי קהלת', הגהות בשולי סידור 'שפת אמת' במהדורות המאוחרות שנדפסו בעיר פראנקפורט סמוך לשנת תר"ס ואילך, ועוד כיו"ב.

הגהות אלה של בני פראנקפורט על פי הסידורים הישנים נאספו באופן שיטתי ממקורות

שונים בספר שכתבתי על רבי וולף היידנהיים, 'רעדעלהיים – מפעל חייו של רון'ה', שעמי בכתובים. הטענה שעלינו להעדיף את הסידורים שנדפסו ברעדעלהיים, אינה רלוונטית לקהילות שלנו שבסיס מנהיגיהן הוא מסורת פראנקפורט ושבמוצהר אינן מתפללות על פי נוסחי רון'ה'.

ב. האם זה מוצדק להחזיר נוסחים שנקבעו מחמת דרישת הצנזורה לפני דורות רבים, אחר שהתקבלו ככל תפוצות ישראל? הלא מנהג ישראל תורה, ונוסחים אלה נפוצו גם בסידורי אשכנז מזה דורות רבים.

המגמה המתרחבת היום, בסידורים שונים, היא לתקן את שיבושי הצנזורה. אביא לדוגמא מילה ששונתה בידי הצנזורה לפני מאות שנים ותגובה חשובה עליה. מרן הגר"ר חיים קניבסקי שליט"א נשאל: "ב'הרחמן' שאומרים אחר ברכת המזון, האם אומרים 'ישבור' 'עולנו' או 'עול גלויות'? שיש שמועה שצריך לשנות מהנוסח המקובל". על כך השיב הגר"ח: "עול גלויות". חזר ונשאל: "מי שהורים שלו חינוכו אותו מילדות, לומר בברכת המזון ב'הרחמן': הוא ישבור עולנו מעל צוארנו, האם ישנה ממנהגו שחונך בבית אביו?". חזר והשיב: "הוא מהצנזור, ויש לתקן".² דרישה זו יצאה כבר מאביו ה'קהילות יעקב': "ברוב הסידורים והברכונים נדפס נוסח: 'הרחמן הוא ישבור עולנו מעל צוארנו'. הגר"נ אינפלד שליט"א אומר, כי שמע מפי הגאון הגדול רבי חיים קניבסקי שליט"א, שכבר אביו מרן בעל 'קהילות יעקב' צוק'ל עורר על כך, שנוסחה זו משוכשת ואינה נכונה, וככל הנראה סולף הנוסח בידי נכרים אנשי הצנזורה. הנוסח הנכון הוא: 'הרחמן הוא ישבור עול גלויות מעל צוארנו'... ראוי לאומר, ללא השיבוש שנפל במרוצת השנים".³

בעיה נוספת יש בנוסחי הצנזורה. אם אדם עושה סיום מסכת מתוך דפוס מצונזר, אפשר שלא יכול לסמוך עליה לענין תענית בכורות: "[נשאל] מרן הגר"ח קניבסקי שליט"א... הלומד את הש"ס והחסיר קטעים, וכגון הקטעים החסרים מפני הצנזורה... מה מעלת לימודים אלו לענין עשיית סיום? תשובה: אמר מרן שליט"א שודאי לענין סיום וכן אמירת התפילה של הסיום אפשר לעשות על כל לימוד, ורק שאינו יודע האם זה יועיל לענין סעודת סיום הנעשית בערב פסח".⁴ יש הרבה סידורים בדור האחרון שהחזירו את השמטת הצנזורה בתפילת עלינו לשבח: 'שהם משתחיים להבל וריק'. למרבה הפלא החזירו רק את המשפט הזה בתפילת 'עלינו', שאמירתה ברוב ימות השנה היא מנהג גרידא שהתקבל בתקופת הראשונים, ולא הקפידו להחזיר את מטבע הברכה של 'למשומדים', שטבעו חכמים בברכה זו שהיא חובה גמורה בכל יום, וממשיכים לומר את נוסח 'ולמלשינים' שהיא מטבע שטבעו הצנזורים הנוצרים. עם זאת יש כיום כבר מקצת סידורים שהחזירו גם את נוסח 'למשומדים' בעידודם של כמה מגדולי ישראל.

2 רא"ח שציגל, דולה ומשקה – תשובות ופסקים מרבינו מרן הגאון רבי חיים קניבסקי, קרית ספר תשס"ז, עמ' קיג.

3 ר"ג ספרן, 'ישבור עול גלויות מעל צוארנו', יתד השבוע, ל' בניסן תשס"ג, עמ' 24.

4 'דרשו', עלון תורני ללומדי הדף היומי שע"י דרשו ה' ועוזו, גליון מס' 3, אדר א' תשס"ה, עמ' 6.

את מימי היום
הנה ונתתי לך
על שנתה שדל
מלך עדין לטוב
למנוח על הנשמה
הקדושים שבו עדין
אמן
בשנת תא' לט'

בינת דורות

'ממורבוך' - רשימת הנפטרים בקהילת ולצבורג שגרשם בשנת תצ"ו

היבטים חדשים ב'פולמוס פוזנא'

עדויות על לימוד 'מורה הנבוכים' בחוגו של הרמ"א

ספר 'מורה הנבוכים' של הרמב"ם, שנלמד בתרגומו של ר"ש אבן תיבון בחוגו וחוג בנו ותלמידיהם, נלמד גם במדינות שגלתה אליהן התורה, באוסטרייך, אשכנז ופולין, בחוגו של רבי יום טוב ליפמן מילהויזן מפראג בשנות ק"נ לערך¹, ובחוגו של הרמ"א בשנות ש"ל לערך². העדויות על לימוד שיטתי של 'המורה' בחוגו של הרמ"א, משני מינים הן: האחד, מגילויים של מספר עותקים של מורה נבוכים לרמב"ם, רובם ככולם מדפוס ונציה שי"א, אשר בשוליהם גליונות, ביאורים והערות מחכמי אשכנז מחוגו של הרמ"א, וכן מביאורו של הלבוש, תלמידו של הרמ"א, על מורה הנבוכים, שהוא חלק מתשעת "לבושיו". הרב ישראל מרדכי פלס תיאר עותק כזה³, שגליונותיו נכתבו ע"י חכם שראשי תיבות של שמו הם א' ע', שישב בפולין סמוך לשנת ש"ס (1600). הרב פלס שיער שהוא הרב אהרן עזריאל המכונה זליקמן, תלמיד חכם ואב"ד בפרנקפורט שבגרמניה, שם נפטר בי"א ניסן שע"ז (1617). כת"י זה מכיל אוסף של ביאורים והערות מחכמים שונים, בהם רבים מהרמ"א והלבוש, ולימודם מטיל אור על דרכי עריכתו של ביאור הלבוש למורה נבוכים. מאוחר יותר התגלה גם כתב היד שמכיל את הערות הרמ"א למו"נ⁴, שחלקם כבר הועתק על ידי יהושע העשיל סירקין מפוניבז' ונדפס על ידי יוסף כהן-צדק מלונדון תחת השם 'תועפות ראם'⁵. ההערות מתבססות בעיקר על פירושי שם טוב ואפוודי, אבל הרמ"א הביא גם מדברי אבן כספי והנרבוני.

הערות השנייה היא מתוך הפרשיה המכונה 'פולמוס פוזנא', שהתרחשה בסביבות שנת

- * חלק מהדברים שלהלן ליבנתי עם ידידי הרב בצלאל דבליצקי שליט"א, שגם הביא לידיעתי את דבר קיומו של כתב היד; פרופ' אלחנן ריינר, שמאמרו "אין צריך שום יהודי ללמוד דבר רק התלמוד לכו" – על לימוד ותוכני לימוד באשכנז בימי הספר הראשונים, ספר תא-שמע ב (תשע"ב), עמ' 707 והלאה, היה לי לעיניים ושיחותיו הפרו את ספקותיי. תודתי העמוקה מסורה להם בזאת.
- 1 ראה על כך מאמרו של אפרים קופפר, 'לדמותה התרבותית של יהדות אשכנז וחכמיה במאות הי"ד-הט"ו', תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 113 והלאה. במאמרו הביא קטעים מחליפת מכתבים וחיבורים של רבי יום טוב מילהויזן, רבי אברהם קלוזנר, רבי מנחם אגלר ורבי שלמה ב"ר יהודה הנשיא 'הלועזי'.
  - 2 יש לציין כמובן שמלבד המובאות הרבות בספר תורת העולה, גם ההגה"ה הראשונה בדרכי משה או"ח ועל השו"ע שם ס"א שאובה מדברי הרמב"ם במו"נ (ח"ג פרק נב), ויש ללמוד מכך על המקום הנכבד שייחס הרמ"א לספר.
  - 3 במאמרו 'כתב יד חדש – הגהות הרמ"א והלבוש על מורה נבוכים', ישורון ט (תשס"א), עמ' תשנ-תשסז.
  - 4 יתכן שאף כתב יד זה נכתב על ידי תלמיד, למרות שכהן-צדק הצהיר על כתב היד שלפניו שהוא "מעצם כתב יד של רבינו... הרמ"א ז"ל", ולא ידוע על מה ביסס קביעה זו.
  - 5 'תועפות ראם' (הערות על 'מורה נבוכים'), אוצר חכמה ב (תרכ"א), עמ' 15-17; שם ג (תרכ"ה), עמ' 5-6; ושוב בתוך: 'פישמן (מימון), מדי חודש בחודשו, ג, ירושלים תשי"ז, עמ' 44-46.

שי"ט, והיא מתועדת בכתב-יד גסטר 264, השמור בספריית Jews College בלונדון. כתב יד זה מכיל פולמוס בולט בחריפותו, העוסק בשאלת היחס לרמב"ם וללימוד ספרו מורה הנבוכים.⁶ כתב-הפולמוס נכתב בעקבות דרשה שדרש ר' אהרן בקהילתו בשבת הגדול בשנת שי"ט, בה יצא בחריפות רבה נגד כל לימודי הפילוסופיה, וקבע ש"אין צריך שום יהודי ללמוד דבר רק התלמוד לבד וכל שאר הספרים הם ספרי המירס, ואפי' העשרים וארבע אמר שאין צריך שום יהודי ללמוד בו הרבה או מאוד".⁷ בנוסף לכך קשר את גזירת הכנסייה נגד התלמוד ושריפת ספרי התלמוד באיטליה (בשנת 1553) בהדפסת 'מורה הנבוכים' באיטליה (בשנת 1551): "אמר בתוך דבריו, כיון שנדפס המורה נבוכי' בויניציא מיד בעון זה נגזרה הגזירה ונשרפו כל ספרי התלמוד ברוב איטליא. ואמר זה כדי לחזק דבריו... שאמר שכל הספרי' שלנו זולת הספרים התלמודיים הם ספרי המירס ואסור לקרות בהם רק דינם בשריפה. ועוד אמר, כדי להגדיל החרוף והגדוף, כי אלו הספרי' היו בזמנים העוברים מדרס לרגלי חסידי אוישטרייך והם היו נוהגים בהם כל מיני ביזיון. קצתם הלכו עליהם ודרסו עליהם, וקצתם עשו אותם כסא וישבו עליהם, וקצתם שרפו אותם לעיני רבים, וכדומה לזה הרבה לעג ושחוק על ספרי הקודש שלנו".⁸

מתוך כתב הפולמוס עולה שרבי אהרן הושפע בהתנגדותו למו"נ מחתנו, רבי יוסף אשכנזי, שהתווכח עם בעל הפולמוס בעניינים אלו כבר בפראג: "כי כבר התריתי כך בק"ק פראג שתסור מזה הענין הרע ותבעתי אותך לדין... זה לפני כל בני הישיבה וגזרו עליך בכל תוקף לסור מזה וקבלת עליך את הדין אבל לא קיימת...".⁹ עיקר ההתפלמסות הוא עם רבי יוסף, ואילו על רבי אהרן נכתבים בעיקר דברי זלזול: "כי לא רב וצורב הוא...".¹⁰; "ואפי' בתלמוד אין לו מעלה יתירה...".¹¹

אולם עיקרו של כתב הפולמוס יש בו טענות מכמה סוגים: קריאה לכבד את הרמב"ם ואת כל הראשונים שעסקו בפילוסופיה ולא להקל בכבודם, לצד הצדקת הדרך העוסקת בפילוסופיה, גם אם מתוכה בא הרמב"ם לפעמים להוצאת דברי תורה וחכמים מפשרם ולפרשם כמשל. למעלת לימוד הפילוסופיה הוא אומר וחוזר ואומר שרק על ידה יתקיים "כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים" (ראה על כך בהמשך היריעה), ונגד רבי יוסף הוא טוען ששכלו אינו שלם להבנת הדברים לעמקם, ואיך יבין "בדברים העמוקים הללו דברי חכמות ותבונות כדרבנות אשר הם הפכיות לכל המדות הנזכרות".¹² בנוסף תוקף בעל הפולמוס את אנשי ריבו

6 הפולמוס פורסם בשנת 1903 על ידי פיליפ בלוך, שצירף לטקסט נספחים חשובים באשר לתולדות הרבנות בעירו, בתוך כתב העת *MGWJ*, 47 (1903), בשלושה המשכים: עמ' 153-169, 263-279, 346-356.

7 בנדפס עמ' 167.

8 בנדפס עמ' 346.

9 בנדפס עמ' 246.

10 בנדפס עמ' 346.

11 בנדפס עמ' 275.

12 בנדפס עמ' 165. אמנם בחיבור שפורסם על שמו של רבי יוסף אשכנזי מכתב יד אוקספורד 1664, תרביץ כח (תשי"ט), עמ' 202 והלאה, שנתחבר שנים מספר אחרי מאורעות פולמוס פוזנא, ניכרות בקיאות רחבה והבנה מעמיקה בפילוסופיה. ראה בעיקר שם פרק ג.

בהאשמות שונות, כגון לשון הרע על הרמב"ם, כפיות טובה כלפי רבותיהם, הוצאת שם רע על רבים מרבותינו הראשונים, ובחוסר הבנה של הספר 'מורה הנבוכים', ואף בחוסר ידיעה אמיתית בחכמת הקבלה.

מתוך כתב הפולמוס אין אנו לומדים הרבה על זהות משתתפיו, אלא את שמו של המתנגד ללימוד 'המורה', שהוא רבי יוסף; ושחותנו היה רבה של פוזנא באותה עת, בשנת שי"ט. מכתב פולמוס זה עולה שכותבו ובני חוגו למדו בקבוצה את המורה ואף חיברו עליו פירושים, וכנגדם התייצבו רבנים שהעידו שמעולם לא למדו באשכנז ובנותיה בספרי פילוסופיה.

מהדירו הראשון של הפולמוס זיהה את בעלי ריבו של בעל הפולמוס: את ר' יוסף, איש ריבו העיקרי של בעל הפולמוס, זיהה ברבי יוסף אשכנזי, המכונה "התנא"¹³, ואת חותנו – בר' אהרן שהיה רב בפוזנא באותה עת¹⁴. אך את כותב כתב הפולמוס עצמו – לא זיהה, וכמו כן לא נודע עד כה אם נשתמרו ממנו דברים אחרים בכתובים, ואם כתב פירושים מסודרים על 'מורה הנבוכים'. לאחרונה נתגלה עותק נוסף של מורה נבוכים דפוס ונציה שי"א, המעוטר בהגהות בכתב נאה וברור, בכתב רבני אשכנזי בן ארבע מאות שנה בערך. שכיית חמדה זו נמצאת באוצר גנזיו של ר' יעקב משה הלל שליט"א, שאפשר לנו לבדוק. יברך ה' חילו וימשך לראות ברכה בכל אשר יפנה. בדיקה זו העלתה, כי ניתן לקבוע באופן קרוב לודאי שגליונות אלו יצאו מתחת ידו של בעל פולמוס פוזנא; וכמו כן קירבה השערה בדבר זהותו של מחברם, וזאת בניגוד לדעה הרווחת אודות בעל הפולמוס.

השאלות שבפולמוס והתשובות שבכתב היד

בחלקו הראשון של כתב הפולמוס¹⁵ מגלגל הכותב לפתחו של איש ריבו שבע שאלות, ומצביע

13 ראה אודותיו: איש הורוביץ, 'תולדות ר' יוסף אשכנזי "התנא" מצפת', סיני שנה ד (תש"א), עמ' שיא-של. ר' יוסף נולד בשנת רצ"ב (1532), היה נכדו של רבי אביגדור ב"ר יצחק קרא, עלה לארץ ישראל עם בנו אביגדור, והשתקע בצפת. שם למד בחברותא עם האר"י ז"ל בליל שבת, כפי שמתואר באגרתו של ר"ש שלומיל. ראה האר"י וגוריו – אגרות ר"ש שלומיל, הוצאת חברת אהבת שלום, אגרת שלישית עמ' מט. כונה "התנא" כיון שהיה מרבה בלימוד משניות, ופירושים משלו מובאים ב"מלאכת שלמה". בכתבי יד של מהרח"ו מופיעות מספר שמועות בשמו של ר' יוסף אשכנזי, ויתכן שהוא הוא. התפרסם גם בעקבות פולמוס שנת השמיטה בצפת. נראה שסיבת כינויו בכתב הפולמוס בתואר "שור" מבוססת על הכתוב האמור ביוסף (דברים לג, ז): "בכור שורו" וגו'.
14 ר' אהרן נזכר בצמח דוד (מהדורת מרדכי ברויאר, ירושלים תש"ם, עמ' 140, שנת שי"ז): "ובימיו [של ר' שלום שכנא] הרביצו תורה בישראל... ר' אהרן היה ר"י ואב"ד על כל מדינת גרוש פולין, וכבר היה ג"כ ר"י ואב"ד פה ק"ק פראג". יתכן שהוא ר' אהרן בן גרשם, השואל בשו"ת רמ"א (סימן נג), שנראה מדבריו שם שהיה תלמיד מוהר"ר שכנא. במקורות שונים נזכר שם משפחתו "לנד", בעקבות קריאה שגויה של הנכתב באיגרת ר"ש שלומיל: "חתן ר' אהרן לנד רב מפוזנא ז"ל", אך ברור שאין הכוונה בתיבת "לנד" לשם משפחה או חניכה, אלא לכך שהיה "לנד-רב", רב הכולל לפולין גדול (הכוללת את פוזנא וגלילותיה), כפי שהעיד עליו גם בצמח דוד. יתכן שסיבת כינויו בכתב הפולמוס בתואר "חמור" מבוססת על גימטריא, כאשר הפרש בין "אהרן" ל"חמור" הוא 2, וגימטריא כזו, למרות נדירותה, מבוארת בספר החכמה, שער גימטריאות, כ"א דף 114א, הובא בספר 'סודי רזיא סמוכים' עמ' סג. אך זו אפשרות רחוקה.

15 עמ' 165-166 בנדפס.

עד הגל ועדה המצבה

לרגל הופעת הספר 'מצבות וירצבורג מן התקופה הקודמת למגפת המוות השחור'¹

זכרון לנשמות
סבי שמואל אליעזר ריינר
סבתי רבקה ריינר לבית קרויס
סבתי חיה ליכטיג לבית גולדפרב
דודתי פייסל פייגה גרינברגר לבית ריינר
בנות דודתי דבורה, שרה לאה ואסתר גיטל גרינברגר
דודי אלחנן ליכטיג
שנרצחו ונשרפו בידי הנאצים הגרמנים
ומצבה אין על אפרם

במהלך עשרים השנים האחרונות התגלו ונחקרו בעיר וירצבורג שבגרמניה קרוב לאלף וחמש-מאות מצבות ושברי מצבות מן המאות השתים-עשרה עד הארבע-עשרה. ראשיתה של התגלית בחורף תשמ"ז, בעת שהוחל בהריסת מבנה ישן ששימש קודם לכן כמנזר ושנמצא באזור פלייך (Pleisch) שבמרכז העיר. עובר אורח ששמו רודולף אָרְפֶן הבחין, שבין האבנים שהוצאו כפסולת מן הבניין, ישנן כאלו שנושאות כתובות עבריות. ארבן אסף מספר אבנים כאלו והעבירן לידי דוד שוסטר, שעמד בראש הקהילה היהודית בעיר עד לפטירתו בשנת תשס"א. משהובהר אופיין של האבנים ומקורן החל שוסטר, יחד עם פרופסור קרלהיינץ מולר (Karlheinz Müller) מן המחלקה לתאולוגיה באוניברסיטה המקומית בגיוס גורמים ציבוריים ואקדמיים שונים כדי להבטיח שהאבנים יפורקו מן הבניין בצורה זהירה ויועברו למקום שבו אפשר יהיה לחקור אותן בעתיד. סך האבנים הנושאות כתובת עברית שחולצו מן הבניין עמד על קרוב לאלף וחמש מאות, מהן כתובות-מצבות שלמות ומהן חלקי מצבות שסותתו על-פי צרכי הבנייה של הבניין שבו נמצאו האבנים לאחר מאות שנים.

1 Karlheinz Müller, Schim'on Schwarzfuchs und Avraham (Rami) Reiner, Die Grabsteine vom jüdischen Friedhof in Würzburg aus der Zeit vor dem Schwarzen Tod, Würzburg 2011. על בתי קברות כמקור לחקר תרבות ולמחקר היסטורי ראו: Elizabeth Valdez del Alamo and Carol Stamatis Pendergast (Ed.) Aldershot 2000; Avriel Bar-Levav, We are where we are not: the Cemetery in Jewish Culture, Jewish Studies 41 F. Wiesemann, (2002), pp. 15*-46*. *Sepulcra judaica: Bibliographie zu jüdischen Friedhöfen und zu Sterben, Begräbnis und Trauer bei den Juden von der Zeit des Hellenismus bis zur Gegenwart*, Essen 2005. ראוי גם לציין שמכון לודוויג שטיינהיים שבראשות פרופ' מיכאל ברוקה מרכז בשנים האחרונות את המידע על אוספי מצבות, חדשות כישנות, במרחב האשכנזי.

מצבות אלו אינן הכתובות העבריות הראשונות שהתגלו בוירצבורג. בשנת תשכ"ה פרסם צבי אבנרי מאמר בשם "כתובות עבריות מימי הביניים"². במאמר זה דיווח אבנרי על חמש עשרה מצבות וחלקי מצבות שהתגלו בוירצבורג כבר לפני מלחמת העולם השנייה, וחלקן אבד בעת הפצצת העיר על-ידי בעלות הברית סמוך לסיום המלחמה. יחד עם מצבות נוספות, שהיו ידועות כבר לפני המלחמה אך לא נודעו לאבנרי, עומד לעת עתה מספר הכתובות העבריות שמקורן בבית-הקברות של וירצבורג על למעלה מ-1500. (מספר זה מציין את מספר האבנים שנמצאו. כיוון שחלק מן האבנים משלימות זו את זו ומקורן למעשה בכתובת אחת, הרי שסך הכתובות השלמות והחלקיות שבידינו מגיע לכ-1450 בקירוב). ככל הנראה משוקעות מצבות עבריות נוספות בקירותיו של בניין נוסף בעיר, אולם לעת עתה אין אפשרות לדעת את היקף החומר המשוקע שם.

האבנים ה'חדשות', שהתגלו בתשמ"ז, הועברו למחסני האוניברסיטה המקומית ותיעוד ראשוני שלהן נעשה בידי פרופסור מולר ותלמידיו. במימון הקרן הדו-לאומית גרמניה-ישראל (GIF) הוחל בשנת תשנ"ו בהכנת התגלית הזו לפרסום מדעי. אל פרופסור מולר הצטרפו פרופ' שמעון שוורצפוקס מאוניברסיטת בר-אילן וכותב שורות אלה, ובמקביל הופקדה על הזווית הפליאוגרפית-האפיגראפית ד"ר עדנה אנגל מבית הספרים הלאומי בירושלים. במשך השנים הללו נקראו ופורשו המצבות אחת לאחת ושברי המצבות קורבו אחד אל אחד מתוך מגמה להציג בפני ציבור המתעניינים טקסטים שלמים ומבוארים ככל שניתן. אוסף זה, שאין שני לו בהיקפו מתקופת הראשונים, ראה אור בצירוף מבוא מקיף, בחורף האחרון.³ בסקירה זו ברצוני לתאר בקצרה את היקף התגלית תוך הצגת מספר דוגמאות, שלא רק על עצמן יצאו ללמד.

* * *

בספר זכירה מייחס ר' אפרים מבון את הקמת בית-הקברות בוירצבורג לבישוף זיגפריד שסייע בייסוד בית הקברות מיד לאחר אירועי מסע הצלב השני וכך כתב:⁴

וביום המחרת ציוה ההגמון לאסוף את כל החסידים הנהרגים אל עגלות, כל נתח טוב, ירך וכתף ובהונות ידיהם ורגליהם, הנטהרים בשמן הקודש, וכל הנמצא מגופתם

2 "כתובות עבריות מימי הביניים", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 33 (1965) עמ' א-לד.

3 ראו לעיל הערה 1. חלק מפרקי המבוא ראו אור קודם לכן כמאמרים. ראו: א' ריינר, שבר קרב אל שבר: גילויים מבית הקברות היהודי של וירצבורג, זמנים 95 (2006), עמ' 52-57; הנ"ל, אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים על מצבות בית העלמין בוירצבורג 1147-1346, תרביץ עח (תשס"ט), עמ' 123-152; הנ"ל, מ'גן עדן' ועד 'צרוור החיים': ברכות המתים במצבות מאשכנז בימי הביניים, ציון עו (תשע"א), עמ' 5-28; הנ"ל, היצגי תאריך יוצאי דופן במצבות וירצבורג 1147-1346, תרביץ עט (תשע"א), עמ' 143-147. K. Müller, Würzburg, The World's Largest Find From a Medieval Jewish Cemetery, In: The Jews in Europe in the Middle Ages (Ed. C. Cluse), Brepols 2004, pp. 379-389.

4 ר' אפרים מבונא, ספר זכירה, בתוך: א"מ הברמן (מהדיר), גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים 1971, עמ' קיט-קכ.

הואיל ומדובר כאן במקרים שאדם לא התכוון לדברים שהוציא מפיו, הרי ברור לכל שיש חידוש גדול בקביעה כי בכל זאת הדברים יכולים להתקיים. נראה בעיני שזו הסיבה שבמקרים הללו התלמוד מביא ראיה לדבריו מן התנ"ך. דומה כי ללא ראיה זו, אפשר שאין בסיס לקביעה זו. לא נדון כאן בשאלה האם יש הבדל בין שני הביטויים הללו (לא יפתח וכו', ברית כרותה וכו'), ומדוע פעם נקט התלמוד ביטוי זה ופעם ביטוי אחר. לא נדון כאן בשאלה מדוע כוחו של הדיבור כל כך גדול, וכיצד יכול הדיבור לפעול אף אם האדם לא התכוון למה שהוציא מפיו. אלו שאלות שהועלו על ידי ראשונים ואחרונים, וכאמור לא אדון בהם. עם זאת צריך לדעת, כי על יסוד האמור בדברי התלמוד הללו, נפסקו להלכה דינים מסויימים, וכן מצינו הנהגות שונות, שמטרתם למנוע דיבורים שאינם רצויים, ואף סוג מסויים של מעשים, היכולים להמיט על האדם אסון, אף שלא התכוון לכך.²

ב.

במאמר זה ברצוני לדון בדינים או מנהגים המבוססים אף הם על כוחו של הדיבור, אולם בצורה שלא ראינו עד הנה.

בספר תשב"ץ (קטן) סי' תקנ"א³ נאמר: "לאחר הטבת חלום אין אומרים לך אכול בשמחה לחמך כי יש לו קבלה מרבינו יהודה החסיד שאין לאמר לפי שיש בראשי אותיותיו אב"ל"⁴. הטבת חלום יחד עם אמירת פסוקים מסויימים ובצורה מסויימת, שכאן לא העתקנו, נזכרת בברכות נה ע"ב. אמנם התוספת של אמירת הפסוק: לך אכול בשמחה וגו', אינה נזכרת שם וגם לא הובאה בטור או"ח סי' רכ,⁵ וממילא גם לא מצאנו בטור התייחסות באיזה אופן יש לומר את הפסוק.

מסורת זו בשם ר"י החסיד, שכמעט ולא מצאנו את זיכרה באשכנז⁶ דבר מעניין לכשעצמו, עברה מאשכנז והגיעה לידיעתו של ר' אהרן הכהן, שהיה בדרום צרפת, ספרד ולבסוף במיורקה,

- 2 ראה לדוגמה רי"י לרנר, ספר שמירת הגוף והנפש, ירושלים, תשמ"ח, סימן רכה: ענינים התלויים בדיבור, עמ' תרסב-תרסז.
- 3 במהד' מכוון ירושלים, ירושלים, תשע"א, סי' תקנג, עמ' שט.
- 4 וכן נמצא דבר זה ב"אזהרות נוספות בכת"י לצוואת ר"י החסיד", שהדפיס ר"ר מרגליות בספר חסידיים, מהדורתו, ירושלים, תשי"ז, עמ' לג, אות יב. ר"ר מרגליות כתב בעמ' כט בהערת כוכב, באלו כתיבי יד מדובר, והיכן נתפרסמו הדברים עוד לפניו.
- 5 אבל מוזכרת אצל ר"ד אבודרהם. ראה ר"י הערשקאוויטש, 'סדר הטבת חלום וסיום ספר אבודרהם מכתב יד', ירוון, כה (אלול, תשע"א), עמ' ס. אין בדברי ר"ד אבודרהם התייחסות לאופן אמירת הפסוק.
- 6 ראה פירוש (המיוחס) הרוקח על חמש מגילות, מהד' ר"י קלוגמן, בני ברק, תשמ"ה, על פסוק זה בקהלת, דף קפא-קפב, המביא פירוש על יסוד ראשי התיבות: אב"ל, וכן פירוש המיוסד על ראשי התיבות: לאב"ל, אבל אין זכר לדברי ר"י החסיד. אפשר שיש בזה אישוש מסויים לדברי י' דן בספרו ר' יהודה החסיד, ירושלים, תשס"ו, עמ' 144: "בנושא זה (נוסח התפילה וסודות התפילה. יש"ש), כמו בנושאים אחרים, נותר ר' יהודה החסיד בודד בתפישותיו. הכל כיבדוהו, רבים ציטטו את דבריו והסתמכו עליהם, אך איש לא הלך בדרכו".

והמה בכתובים

בשולי המאמר על ספר התרומה

א. במאמרי 'פסקים אבודים מספר התרומה' (ספר חמישי, תשע"א) הוזכרו כמה פסקים מספר התרומה המובאים בספרי פוסקים שונים ואינם נמצאים בספר התרומה שלפנינו. במקביל להדפסת הספר, פורסם מאמרו של הרב דוד אברג'יל אודות ספר התרומה מהדורת הרב אברהם (תגובה לביקורת על המהדורה החדשה של ספר התרומה, המעיין נא, ג [ניסן תשע"א], עמ' 97-93). שם בהערה 8 צוינו כמה פסקים מעין אלו. נזכיר כאן את אותם שלא נמנו במאמרי.

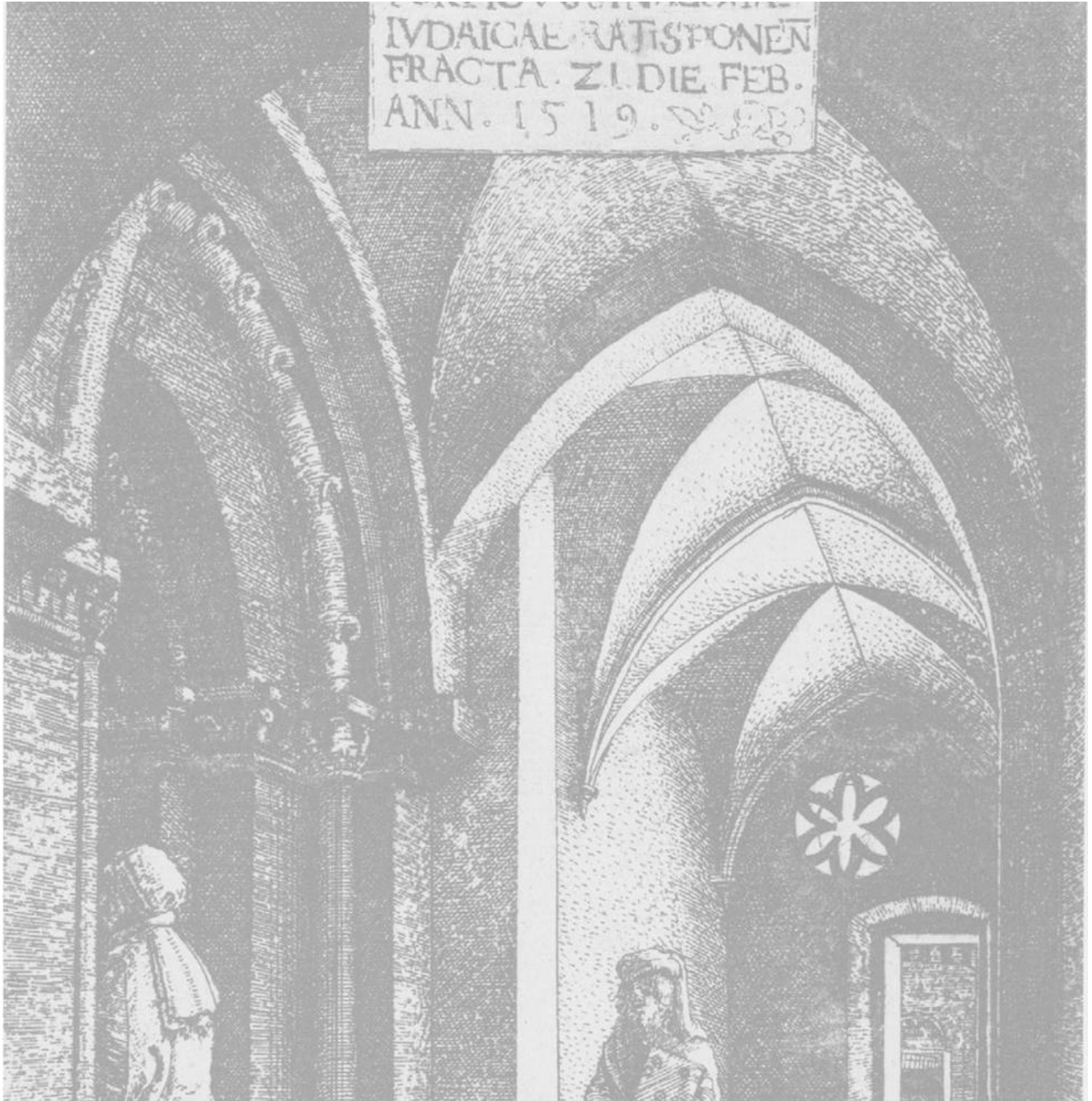
הרמב"ן בחידושיו למסכת שבת (צה ע"א) דן במלאכות שאסורת ביום טוב אף לצורך אוכל נפש. בסוף דבריו מפורש כי ראה שיטה אחרת בספר התרומה. ובנוסח הדפוס לא מצאנו כלל דיון בזה. כתב בספר כלבו סי' קז (פרק שלישי, בפסולי הדרסה): "כתב הבעל התרומה ז"ל שכור לא ישחוט מפני ששחיתתו דרסה". ובספר שלפנינו לא נמצא דין זה.

ב. במאמרי הזכרתי פסק שנכתב בספר ארחות חיים (הלכות לולב סי' יט) בשמו של בעל התרומה בדיון מי ששאל לולב שלא מדעת. בהערה 17 הובאה השערת הרב מרדכי קצנלנבוגן שפסק זה מקורו ברבנו יצחק בעל התוספות. לדבריו אף בארחות חיים נכתב פסק זה בשם ב"ה בהוראת "בעל התוספות", אלא שאחד המעתיקים פענח בטעות "בעל התרומה". במרוצת השנה הזדמן לידי כתב יד מספר ארחות חיים (כת"י בית המדרש לרבנים 667. ס' 39339 F) ושם נכתב בפירוש "בעל התרומה". מאחר ונוסח כתב יד זה שונה באופן מהותי מן הנוסח המודפס (על כתבי היד של הספר, ראו במבוא לספר ארחות חיים עניני שבת, ירושלים תשנ"ו, עמ' כו-לא) הרי שרחוק לומר כי בשניהם נפל שיבוש.

ג. שם הערה 13, אוזכרה תמיהה על דעת הראשונים, המתירה לחתוך בשבת ירקות הנאכלים כמות שהם חי, מדברי הירושלמי הסובר שיש בשחיקת תומא איסור טוחן, אף שהשום נאכל חי בלא טחינה. יישוב לזה מצאתי בדברי מו"ח הרב דב ברוך וינר במאמרו 'בדין מחתך אוכלין הראויים לאכילה' (נדפס בקונטרס דבר שמועה א, בני ברק תשע"א, עמ' רסג-רסט). וקודם לכן בקובץ הערות מבי מדרשא – ישיבת עטרת שלמה, חו' יב [חשון-שבט תשע"א], עמ' שמא-שמז).

ד. אעיר כאן על דבר פלא. ממאמרו הנזכר של הרב אברג'יל (הערה 7) עולה כי בספר התרומה מהד' אברהם נעשו לעיתים השוואות לכתב יד רומא קזנטזה 2989 (ס' 81 F). מהשוואה חפזיה שעשיתי למהדורת יריד הספרים, ירושלים תשס"ז, המבוססת על כתב יד זה, נראה כי ברובם של השינויים יש התאמה בין המהדורות. מאידך בסימן קנו מצאתי שינוי בולט בהצגת הנוסח. בנוסח הנדפס מפורש שם היתר לדבש של גויים. במהדורת אברהם (עמ' קמד) הנוסח קרוב לנוסחת הדפוס (למעט תיקון מילולי קל). לעומת זאת, במהדורת יריד הספרים (עמ' רפב) מוצג נוסח שונה שלא מוזכר כלל בו היתר זה.

ה. הערה אחרונה על מאמרו הנפלא של הרב יעקב גולדשטיין, 'נוסחת קרבנות המוספין בתפילת ראש השנה', עמ' קפח-ר. בסופו הזכיר הכותב כבדרך אגב את נוסחת מהרי"ל (מנהגים, סדר מוסף של ראש השנה, אות ד) המבוססת על דברי מהר"ם, בתוספת חידוש שהכותב לא עסק בו. נוסח זה עורר אצלי פליאה של ממש. אעתיקו כאן בשלמות אולי יש פותר: 'זמנחתם ונסכיהם כמדובר. שלשה עשרונים לפר

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י וחו"ל

לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשע"ב

מתפללים בכניסתם לבית הכנסת העתיק ברגנסבורג - ציור משנת רע"ט

לוח מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז לשנת תשע"ב

תשרי

ערב ראש השנה

אחר תפילת שחרית ואחר תפילת מנחה (וכשמתפללים סמוך לשקיעה, לפני מנחה), מזכירים בהכרזה את הצורך לעשות עירוב תבשילין.

מחליפים את הפרוכת, המעילים, כסויי עמוד החזן והבימה, בכיסויים לבנים, ומשאירים אותם עד אחרי יום הכיפורים. בדורות האחרונים נהגו לכסות גם את עמודי המתפללים במפות לבנות.

גירסאות התפילה

בתפילות ראש השנה כופלים 'לעילא ולעילא' רק בקדישים שנתקנו לאמירת הש"ץ, והיינו: בערבית לפני תפילת העמידה ולאחריה; בשחרית – לפני 'ברכו' ולאחר חזרת הש"ץ; לאחר קריאת התורה; במוסף לפני העמידה ולאחר חזרת הש"ץ. אך בקדישי מנחה של ש"ץ וכן בכל קדיש יתום אין כופלים. בשאר ימי התשובה, מלבד יום הכפורים, אין כופלים 'לעילא' כלל.

גירסאות התפלה בכל עשרת ימי תשובה:

וְכָתוּב לְחַיִּים טוֹבִים בְּיָמֵינוּ בְּרִיתְךָ (בלא המלה 'כל'); בְּסֵפֶר חַיִּים וְכוּ' לְפָנֶיךָ אָנוּ (ולא אנחנו) וְכָל עַמְּךָ בֵּית יִשְׂרָאֵל לְחַיִּים וְלְשָׁלוֹם (בלא המלה 'טובים'); סיום העמידה: עוֹשֶׂה הַשְּׁלוֹם, בְּמִקוֹם הַמְּבֹרָךְ אֵת עַמּוֹ יִשְׂרָאֵל בְּשָׁלוֹם; בְּסוֹף קִדְשׁ וְסוֹף הַעֲמִידָה אוֹמְרִים אֵת הַנוֹסַח הַרְגִּיל: עוֹשֶׂה שְׁלוֹם (בלא הוספת ה"א הידיעה – 'השלום'); אָבִינוּ מְלַכְנוּ פְּלֵה דְבָר נְחַרְבֵּב וְנַרְעֵב וְשָׁבִי וּמְשַׁחֵת וּמַגְפָּה מִבְּנֵי בְרִיתְךָ; אָבִינוּ מְלַכְנוּ כְּתַבְנוּ בְּסֵפֶר מְחִילָה וְסָלִיחָה (ולא 'סליחה ומחילה').

גירסאות התפלה בימים הנוראים:

וְאֵז צְדִיקִים יָרְאוּ וַיִּשְׁמְחוּ (ולא 'ובכן צדיקים'); וְנִאֲמַר וַיִּגְפֹּה ה' צָב-אוֹת בְּמִשְׁפָּט (ולא 'ככתוב ויגבה'); וְדַבְּרָךְ מְלַכְנוּ אָמֵת (ולא 'ודברך אמת'); בתחילת הקדושה אחר כל סילוק: פְּתוּב וְקָרָא זֶה אֵל זֶה (בלא המילים 'על יד נביאך'); בְּמוֹסֵף ב'ומפני חטאינו': שְׁנִשְׁתַּלְחָה (ולא 'השלוחה'); וְתַעֲרַב לְפָנֶיךָ עֲתִירְתָנוּ (ולא 'ותערב עליך').

הוספות ופיוטים

בכל עשרת ימי התשובה בחזרת הש"ץ אין הקהל אומר 'זכרנו', מי כמוך, 'וכתוב', אך הקהל עונה: 'אמן' על אמירת 'וכתוב לחיים טובים בני בריתך', וכן הקהל מקדים לומר 'בספר חיים' לפני הש"ץ.

בימים הנוראים אומרים את הפיוטים אשר במחזורי אשכנז המובהקים, לפי מנהג פפד"מ ובנותיה, ואין מדלגים בהם, לא בברכות קריאת שמע ולא בתפילות העמידה. הפיוטים של ראש השנה כמעט כולם שוים במחזורי אשכנז ופולין.

חלקי הפיוטים נאמרים בדרך כלל לפי ההנחיות המצוינות במחזור. מה שמצוין בו לאמירת חזן, נאמר על ידי החזן בקול רם, ומה שמצוין בו לאמירת הקהל, נאמר על ידי הקהל.

לעתים, חזן אומר את חלקו הראשון של החרוז, וקהל עונה את חלקו השני. מקפידים על כך בפיוטים וכל מאמינים, 'אדירי איומה', 'לא-ל עורך דין', ודומיהם (ונזהרים שלא לחבר בהם בניגוד לכוונת הפייטן ומשמעות העניין, סוף חרוז עם תחילת חרוז שאחריו, אף שפשטה אמירה או שירה כזו בכמה מקומות).